

Адабият ҃агъыстан

16+

ISSN 0235-0157

Тангчолпан

ЭКИ АЙДА БИР ЧЫГЪАГЪАН ЧЕБЕР - АДАБИЯТ ВА ЖАМИЯТ-ПОЛИТИКА ЖУРНАЛ

*Абдул - Гюсейн
Ибрагимов -
Къызларлы*

1/2016

ЯНВАРЬ-ФЕВРАЛЬ

Дманхор

ТАНГЧОЛПАН

Эки айда бир чыгъагъан чебер - адабият ва
жамият - политика журнал

Учредитель
Правительство
Республики Дагестан

БУ НОМЕРДЕ:

- А. - Гь. Ибрагимов - Къызларлы**
“Аманхор” (*тарихи роман*).....3
- С. Алиев.** “Аманхор” ва ону автору.....84

1952 йылдан башлап чыгъа

Издаётся с 1952 года

1
2016
январь - февраль

Государственное
бюджетное учреждение
Республики Дагестан
“Редакция республиканских
литературных журналов
“Соколенок” и
“Литературный Дагестан”

Баш редактор
Мурад Агъматов
тел. 67-89-96

Жаваплы редактор
Супиянат Мамаева
тел. 67-18-89

Редколлегия:
К. Абуков
М. Атабаев
Ш-Х. Алишева
Б. Магъамматов
А. Гъажиев
А. Абдуллатипов
З. Акавов
П. Абдуллаева
А. Жачаев

Редакцияны адреси:
367025, Магъачъала,
Данияловны орамы, 55.

Телефонлар:
бухгалтерия - 67-18-75
редакторлар - 67-18-89

ТАНГЧОЛПАН №1
на кумыкском языке
январь - февраль

Электронный адрес редакции:
litdag@mail.ru

Электронный адрес журнала:
Tangcholpan@mail.ru

Позиция редакции может не совпадать с точкой зрения авторов, которые несут ответственность за достоверность и объективность представленных для публикации материалов. Рукописи не рецензируются и не возвращаются. При перепечатке ссылка на «Тангчолпан» обязательна.

Журнал зарегистрирован Федеральной службой по надзору в сфере связи и массовых коммуникаций.
Регистрационный номер ПИ №ТУ5-0022 от 21 мая 2009 г.

Типография: Издательство ООО “Дельта - Пресс”
Адрес типографии: 367000 РД, г. Махачкала, Промшоссе, 10^а

Тангчолпан №1 2016

На кумыкском языке

Выход в свет 14.03.2016 г.

Тираж 560 экз.

Заказ № 3 Цена свободная.

Редакция и издатель: Государственное бюджетное учреждение Республики Дагестан. Редакция республиканских журналов “Соколенок” и “Литературный Дагестан”.

Адрес редакции и издателя: 367025 РД, г. Махачкала, ул. Даниялова, 55.

Абдул-Гюсейн
Ибрагимов – Къызларлы

АМАНХОР

Тарихи роман

Китапны ата юртум Къызларгъа бағыышлайман.
Автор.

Игит оъзю оълсе де, аты оълмей.

Гъажитархан¹ алдагъы заманлардан берли гъар якъдан савдюгерчилер гелеген бир уллу шагъар болгъан.

Бир минг алты юз алтмышынчы йылны гюзюнде бу шагъаргъа Ирандан тажирлер² геле. Оланы арасында Хорасан шагъарлы йигирма беш йыллыкъ чагъындагъы Саит Магъаммат Аманкъули оғылу да болгъан.

Ирандан гелген оъзге тажирлер, алып гелген мал-матагъыларын да сатып, Гъажитарханны базарларындан атлар, тюелер ва тувар-мал алыш, къайтып гетелер. Саит Магъаммат буса мунда, Гъажитарханда, иранлы Мирза Гюсейинни кериван сарайында къалгъан. Ол савдюгер эте туруп кёп керенлер Къалмукъ эллerde болгъан ва ондагъы аты батырлыкъга айтылгъан Тархан Мурза булан таныш болгъан. Артда да Саит ону булан шолай ювукълашгъан чы, эки де ювукъ савдюгер эте туруп, кёп йыракъ эллеге де бара болгъан. Олар атлар, тюелер, тувар-мал алыш Ирангъа, Афгъанистангъа, Гындустангъа баргъан. Бу эки де къурдаш яхши малл- гъаллы адамлардан саналагъан болгъан.

Саит Магъаммат иранлы Мирза Гюсейинни кериван сарайына гелип-гетип юрой туруп, сарай къуллукъчусу Гъакимжан булан ювукъдан гъаллаша.

Гъакимжан бойдакъ адам, ону биргине-бир къызы Шамсукъумардан башгъа дагъы биревю де ёкъ. Шамсукъумар етишген, исбайы къыз, ол атасына кёмеклешип, сарайгъа гелген къонакълагъа къуллукъ этип юрой.

Саит Магъаммат Шамсукъумаргъа тезден гъашыкъ экенин билмей турса да, тек бугюн ахшам къызын тилей Саитлерден гелечилер гележеги Гъакимжангъа алданокъ белгили болгъан. Гъакимжан оъзюню инангъан ювугъу Магъаммат апендиниз³ маслагъатгъа чакъыра баргъанда, ол Кавказиягъа сапар чыкъма деп гъазирлене туруп табулгъан.

¹ Бырынгъы заманларда галиге Аштархан шагъаргъа шулай айтыла болгъан.

² Тажирлер - савдюгерчилер.

³ Магъаммат апенди тарихи герти болгъан адам. Ол биютон оъмюрюн сапарларда кёп халкъланы яшавун-къылдыгъын, адатын уйрене туруп йиберген язывчу. Ону китапларын тюрк дарс язывчулар уллу гюормет булан эсгере.

Магъаммат апенди Гъакимжанни гёргенде, бек сюонген, саламын да алып, ювугъун тёрge чыгъарып олтуртгъан сонг:

– Буюр, апендин, нечик чыкъгъан эдинг? – деп сорагъан.

Гъакимжан оъзюню мурадын айтгъан. Магъаммат апенди Шамсукъумарны Саид Магъаммат булан уйлендирмекни арив гёрген ва маслагъат этген.

Юувуңуну тилевюне гёре, Магъаммат апенди барагъан ёлун эки гүнге артгъа салгъан ва гьюрмети, адаты булан Шамсукъумарны никагъ тоюн оътгерген.

Эки гүндөн сонг Магъаммат апенди Кавказ вилаятларына бармакъ учун гемелеге минип, ёлгъа тюшген. Ол геме булан уъч гюн Каспий дengизде юзюп, дёртюнчю гюн бери ягъина, Татарханны¹ вилаятына чыкъгъан.

Татарханны сарайына етгинче ярым чакъырым бериде ерлешген Тойтебегент, шонда барып биревлеге къонакъ тюше. Бу уллу гентни ягъасында аякъ булан айландырагъан ун тартагъан тирмен бола. Магъаммат апенди «аякъ тирмен» дегенде, тамаша болуп, огъар къарамагъа бара. Барса, тирменни айландырагъан он беш-он алты йыллыкъ къызъяшлар. Бу яшланы башындагы гъалны гёргенде апендини сан-саны титиреген. Ол къызлардан къыйынын-тынчын, яшавун сорагъанда, олар айтала:

– Бабай, ханыбызны бизге языгъы чыкъмай, биз ону къаравашларыбыз. Бизин мунда ишлеме йибергени эки ай бола. Ата-аналарыбыз оылгенибизни-авубузну да билмей. Башында биз он бир къыз бар эдик, гъали сен гёресен, дёртев къалып турабыз: Зулфия, Айниса, Пахтаханым, Тажиханым. Биз де бутубуздан, къолубуздан айрылып битгенбиз.

Магъаммат апенди:

– Алда да чы Татархан бек зулмучу хан экенни айтып эшитип биле эдим, гъали буса гёзюм булан гёрюп инандым, – деп ойлагъан ва къызлагъа бек языгъы да чыгъып, олардан айрылгъан.

Магъаммат апенди бу гентден къайры Татарханны оъзге гентлерине, юртларына, авлакъларына барып айлангъан, ишлейген адамланы кёп гёрген. Бирлери татавуллар къаза, биревлер чачылгъан ашлыкълагъа сув сала, биревлер чалтике валлар байлай, беллерине етгинче сувну ичинде айлана. Турагъан ерлери ерни къазып этген тёлелер. Ашайгъан ашлары арпа ун булан къатнашгъан тири ун, тузлу къуругъан балыкъ, авлакъда оысеген яшыл халталардан этилген шорпалар, ичегени къюлардан алынагъан сасыкъ сувлар. Устьюндеги гийимлери ямавлу, палтар опуракълар.

Магъаммат апенди булар булан къыйындан, тынчындан айтып сейледенде, ханны ва ону вазирлерин сёгюп олар гъеч зат айтмаса да чы, Магъаммат апенди ону себебин нече де тез англағъан.

Ахырда бирлери Магъаммат апенди булан ачыкъдан-ачыкъ булай лакъыр этгенлер:

¹Татарханны ханлыгъы (дагы да тюnde, хазарланы девюрюнден башлап, бу ерлеге тюмен ханлыкъ – деп айтыла болгъан), 16–нчы юз йылны башларында къуругъан. Бу ханлыкъ, Къуман оъзенден башлап, Каспий дengиз бой булан тап Дербентге етгенче бирингъы Къуман - къумукълар (умуми Хазар аты булан), къавумлар яшайгъан топуракълар болгъа.

– Эгер де биз ханны ва ону вазирлерин сёгюп сейлесек, бизге уллу къодулар этиле. Ханыбыз, сарайна да чакырып, ёрмелер булан токъалай. Токъалагъандан башгъа да ханны гючлю жазалары бар.

Гетген йыл шу заманлarda, яйны башлапгъы айында, учь адамны гюнагъызыз сарайгъа элтип итлерине талатдырды. Языкълар яраланып гелип ятдылар. Бири сав болду, экиси буса, яралары яйны яллавунда селленип-хуртланып гетип, гечиндилер.

Магъаммат апенди Татарханны гентлерин айлана туруп, Абсиягъентге¹ геле. Апендини бир юртда бир гюндөн артыкъ турмагъа хыялы болмагъан. Амма адамлары къонакъгъа бек гюрометли болмакъ саялы о халкъны яшав гъалындан, адатындан, къылыгъындан маълуматлар жыя туруп, сегиз гюн къалгъан.

Апендини къонагъы домбурсу Абдурашит бек саламатлы адам. Огъар домбурсу деп къоймакълыгъыны себеби де булай болгъан: эгерден идарада жыйын яда башгъа къуллукълар учун халкъны чакырма тарыкъ буса, халкъ Абдурашитни зурнайыны ва тебини авазын эшитгендөкъ, идарагъа барма тарыкъны англай болгъан. Ондан къайры да Абдурашит шо зурнайыны авазы булан рамазан айда гентлилени шагъардандан уята. Абдурашит хабарны, лакъырны эпсиз көп сюеген адам. Апенди гелип къонакъ тюшгенли чи Абдурашитлеге лакъыргъа адамлар дагы да көп жыйылагъан болгъан. Абдурашит ва ону ювукълары апендини, Къазан, Афганистан, Иран, Туран² Арап сапарларындан хабар алыш, о йыракъ уылкелерде гёрген затларын, халкъланы яшавларын, адатларын айтдыртып, бек уллу тамашалыкъ эте болгъанлар.

Апенди де оyz гезигинде булардан яшав гъалын сорагъан, Абсиягъыны танышлары айтгъанны язып алгъан:

– Бизин учь уллу къыйыныбыз бар: бири Татархан салагъан авур алифан.³ Экинчиси де – гъар йыл дегенлей Терик сув ташып, чачгъан ашлы-къларыбызын сув алыш къоя. Уъчинчюсю де – талавурчулукугъа гелеген къачакълар.

Эренлер къышы-язы демей къыр авлакъларда ташланып къалабыз: ашлыкъ чачабыз, орабыз, басабыз дегенлей. Къатынларыбыз бавда, баҳчада доланып сав гюнлени йиберелер, юртда къала яш-къуш, къызлар, гелинлөр. Шо къачакълар йылкыбызын, туварыбызын гыйдагъандан къайры, гентде янгыз къалгъан къызларыбызын, гелинлерибизни урлап алыш гетелер, оланны биябурлукъга салыш, намусуна тиелер. Бизин Абсиягъдан йыракъ тюгюл, Абсиягъыны идарасына табиъ бир гиччи гент бар. Биз шо гентте Байрамалигент дей эдик. Гетген йыл къачакълар бизин гентли пегъливанчы Казимбекни къызы Нюржагъанны къачырып алыш барагъанда, байрамалигентлилөр оланы артын къувгъан, къачакълар, ачув этип, Нюржагъаннны союп ташлап гетгенлер. Биз гъали шо гентте Нюржагъангент дейбиз. Абсиягъыланы мурады булай: ашлыкъланы сув алывдан сакъламакъ учун бу йылны гюзюнде Терикни ягъасы булан вал ишлемек. Къатынлар ону учун көп керпич гесип гъазирлеген. Ондан къайры да идараны айландырып бару этежекбиз, къала къурмагъа къастыбыз бар. Къачакълар, талавурчулар чапгъын этсе, къатын-къызы шо къаланы ичине сыйынар дагы... Шулай умутларыбыз бар, – дегенлер.

1. Абсиягъ – эсгидеги Къызларгъа фарс тилде къюолгъан ат. Фарс тилде «Аб» – сув, «Сиягъ» – къара. «Къарасув» бола. Къумукъ арада «Къарасув» отары деп ёлугъа.

2. Туран деп Иранны гюнчыгъыш янында турагъан тюрк миллетлени виляятларына айтыла болгъан.

3. Алифан – налы, ясакъ.

Магъаммат апенди Абсиягъда сегиз гюн тургъан ва ондан таба Ташгечив бойгъа багъып сапарын давам этген¹. Ташгечивден Эндирий ханланы вилаятына чыгъып ва дагъы да ариян къумукъланы кёбюсю юртларында болгъан. Бютюн къумукъну ёлун, сокъмагъын таныгъан сонг Магъаммат апенди Къобангъа таба ёл тута². Ол Къобанда эки йылгъа ювукъ тура. Эки йылдан сонг буса шо оyzю гелген ёл булан, Татарханны вилаятында таба, бирдагъы ёл уьстюнде Абсиягъдагъы къонакъларына да гирип, Гъажитархангъа къайта.

* * *

Саит Магъаммат Шамсукъумаргъа уйленген сонг да касбусун ташламай, Тархан Мурза булан бирче йыракъ ва ювукъ вилаятлагъа савдюгерге юрий тургъан.

Артдагъы гезик олар, гъатта Римге ерли баргъанлар. Ондан алып гелген жавгъар къашланы ва оyzге тюрлю багъалы ташланы сатгъанда, булагъа айрокъда кёп къазанч къала. Ювукълар шулай савдюгер сапарларны натижасында хыйлы мал-мюлкге ес де болуп, гъариси оyz элинде: Тархан – Къалмукъда, Саит Магъаммат – Гъажитарханда уллу биналар да тигип олтуралар.

Бугюн Саит Магъамматны ожагъында уллу сююнч, той. Шамсукъумар улан тапгъан. Шону сююнчионе бу насили уъягълюн досу, ювугъу, Гъажитарханны белгили адамлары жыйылгъан. Оланы арасында Къалмукъдан гелип Тархан Мурза ва эки -ууч гюн алда Къобан сапарындан Гъажитархангъа къайтгъан Магъаммат апенди де бар.

Тархан Мурза бу тойгъа оyzюндо савгъаты-саламы булан гелген. Саит Магъамматны бир гече-бир гюнлюк тоюндан сонг, Тархан Мурза бирдагъы гече оyz гъагъы булан этип тойну узатгъан.

Чакъырылгъан къонакъланы, ювугъуна етишдирмей, Тархан оyzю ёлгъа салгъан ва дёртюнчю гюн атын да ерлеп, гетмеге деп гъазирленген. Гелини булан савболлашмакъ учун, ол Шамсукъумарны отавуна гире. Шамсукъумар Тархан Мурзаны гёргенде, къучагъындагъы яшны, адатгъа гёре сый этемен деп, ерге салгъан. Тархан Мурза яшны къолуна алыш, йылайгъанын токътатмагъа сююп ушана. Тархан Мурза яшны атын сорагъанда Шамсукъумар « билмеймен» деп жавап берсе.

- Ат къоймагъанмысыз дагъы?
- Къоймагъанбыз, мен унутгъанман, билмеймен.

Тархан Мурза яшны къучагъына тутгъан күйде, арадагъы эшикни ачып, ариги уйден Саит Магъамматны чакъыра, яшны атын сорай.

- Аманкъул деп къойгъанман.
- Анасы неге билмей яшны атын?

Саит Магъаммат айта:

- Анасы чы биле, адатгъа байланып айтмай, мени атамны аты экенге.

Тархан Мурза бу адатны англап, тамаша бола.

«Бу яш оyzсер, уллу болар, уйленер; анасы атын айтмай турар дагъы», – деп ойлай ва бетин ачып, яшны юзюнө тергевлю къарай. Нарыста анасына ошамай, атасына парх берип, къарайвуз.

¹ Магъаммат апендини «Абсиягъент» – ни гъакъында къольязыв китабы болгъан.

² Магъаммат апендини «Къобан» сапары деп китабы болгъан.

Тархан Мурза Шамсукъумаргъа:

– Мен яшгъа бир башгъа ат къойсам, мен къойгъан атны айтармысан?
– дей.

– Айтарман.

Шамсукъумаргъа ювукъ яда къонакъ адамы къойгъан ат гъар даимге де сакъланма гереги белгили.

– Яш атасына ошагъан, къарайавуз. Къалмукъда къарагъа «хор» дей, мен яшгъа Аманкъул тюгюл, Аманхор деп къояман. Бу яшны аты бугюнден сонг Аманхор болсун! Бизде, Къалмукъда, булай зат бар: улан тувса, авулдагъы лап узакъ яшагъан къартны чактырып, яшны авзуна тюкюртлер. Бу яш оылмесин, узакъ яшасын деген зат бола. Яда авулдагъы инг бай адамны гелтирип шо адатны этдирелер. Бу яш бай болсун деген маңнада. Яда авул ичиндеги лап игит адамны гелтирип, шолай этдиртелер – бу яш игит болсун деген сёз бола, – шулай сёзюн битдиргенден сонг, Тархан Мурза оыз халкъыны адатына гёре яшгъа бирдагъы да машалла этип тюкюре, тюкюрюгүн тийдирип бармагъын яшни эринлерине сюрте, къучагъындагъы гиччи Аманхорну анасыны къолуна берип, Саит Магъаммат ва Шамсукъумар булан савболлаша ва атына минип Къалмукъга барагъан ёлгъа тюше.

* * *

Ондан берли арадан кеп йыллар гетген. Атасыны къурдаши къойгъан ат Аманхоргъа ат болуп къалгъан. Аманхор оысе, атасыны къасты булан бусурман мадрасалагъа, Гъажитарханны орус школалагъа юрюп охуй туруп уллу улан болгъан. Аманхор охувгъа бек муштарлы ва пагымулу яш болуп чыгъта. Ол гъар затгъа бек тергевлю, яшавдан сынав алыш, оыз башына натижя чыгъармагъа бажарагъан болгъан, Тархан Мурзаны оызлеге къонакълай гелеген гюнлери Аманхоргъа бир уллу байрам. Тархан Мурзаны хабарлары ону бек къурчун гелтире.

Аманхор дадайы булан бара туруп, Магъаммат апендилерде де кёп керен болгъан. Ону оызю этген сапарларындан береген лакъырларына кёп тынглагъан ва англаву артгъан сайын Аманхор Магъаммат апенди йимик уллу алим болмакъны оызюне гележекге къаст, умут санагъан.

Амма Аманхорну яшаву хапарсыздан алышына. Атасы Саит Магъаммат ва дадайы Гъакимжан артлы-алды бир вакътини арасында гечине, Шамсукъумар уланы Аманхор ва къызы Саит Кавсар булан эринден де ва атасындан къалгъан мал-мюлкге ес де болуп яшай.

Атасы ва эри оылюп кёп арадан гетмей Шамсукъумаргъа хандан алифан (ясакъ) кагъыз ийбериле. Ханны алифаны кёп авур, онда язылгъан бир минг алтын, бир минг гюмюш, юз оылчев будай, юз оылчев де арпа ва оызге затланы берсе, булагъа ач-ялангъач къалса тюгюл, дагъы күй ёкъ болгъан. Шамсукъумар, бек талчыгъып, ханны уьстюне тилевге бара.

Алдына баш уруп нечакъы тилевлер, йылавлар этген учун да хан огъар:

– Ханны сёзю эки болмас, сен алифанны берме герексен, – дей.

Хан Шамсукъумарны боюн-союн тергеп, ону гёзеллигин, ону къаркъарасындан татывлукъ таймагъанны эс этип, дагъы да булай айтып къошгъан:

– Я алифанны берирсен яда малынгны-мюлкюнгю, яшларынгны да алыш, магъа къатын болуп гелерсен. Экисини бири, къайсын къабул гёрсөнг, шону эт.

Шамсукъумар хандан рагьму болмажакъны билген сонг, ойлашып къарамакъ учун бир ай мюгълет тиlegen. Хандан йигирма гюнге мюгълет де алыш чыгъып гетген.

Шамсукъумар уюне гелип: «Эгер мен бу алифанны берсем, арты мууну булан битип къалмас, хандан башгъа да ханны иерченлери кёп бар, артда да мени яшавумну булар бузарлар, яшларымны ач-ялангъач къоярлар; эрим булан атамны оылгени учь айлар болмай, гёз алдыдан геленткилери тайып битмеген, эрге бараман деп тураманмы, гёзьяшыма батгъан къольявлукъалым кебип битмеген, ханны азмы менден башгъа къаравашлары. Мен хангъа да барып, оъзюм де, къызыым да ону къатынларына къараваш да болуп, уланымны да олагъа къул этип – мен бажаражакъ иш тюгюл, башымны алыш бир якъыт гетип къалсам яхши», – деп ойлаша.

Шамсукъумар ханны талапларын яшларына юреклери бузулар деп, айтмай, ичинде дерт этип сакълай. Ол ахшам атасыны ювугъу Магъаммат-апендини ягъына маслагъаттъа бара. Ханны алифаны Магъаммат-апендини гъеч бир де тамаша къалдырмай; ханлар бары да бир йимик сутур, зулмучу экенни, олар якълама адамы ёкъ тайпаны малын гюч булан, ялгъан булан, шариатны къодулары деп чыгъарып алыш уйренгенни ол яхши биле, шо саялы Шамсукъумарны къастларын билмек мурат булан огъар къайтара сорап къарай:

– Я алифанны бермеге герексен яда никагъланып хангъа къатын болмажа герексен, яда башынгны ва яшларынгны алыш чыгъып бир янгъа гетме герексен? Генг дюнъяны тарлыгъы мундан билине, дюнъя чардай айлана, амма тюзлюк ёкъ, гетип де къайда баражакъсан?

– Татарханны вилаятинда атамны къардаш адамлары бар, шонда сама гетейими экен деп ойлашаман, – дей Шамсукъумар.

– Мен, къызыым, шо ханны вилаятинда нече керен болдум, гентлерин къыдырып къул-къаравашларын гёрдюм. Татархан да бек зулмучу хан, яшларынг булан онда барып языкъ болуп къайтмагъай эдинг. Къатын гиши башы булан ари-бери гёчүп, къонуп болурмусан. Сен тез Къалмукъга атлы ийбер, Тархан Мурзаны чакъырсын. Ойлашып къарап, бир күй этейик.

Тархан Мурза уч гюнден Гъажитархангъа этип геле.

Магъаммат-апенди ва Тархан Мурза бирге ойлашып Шамсукъумарны Татарханны вилаятине гёчюрмекни маслагъат этип токътайлар. Гъажитархан ханны Къалмукъну ханы Аюк булан ва Таргъуну ханы булан дослукъ ара-лыгъы бар. Къол къолну кирин жувагъан йимик, хан ханны якълажакъ, эгерден Шамсукъумарны Къалмукъ яда Дағъыстан вилаятгъа чыгъарып йибере буса, Гъажитарханны ханы ондан не этип де ачува алажакъ болгъан. Муна шо саялы Магъаммат апенди Шамсукъумарны, бир-бирине душманлыкъ юрютеген Гъажитархан ханлыгъындан Татархан вилаятине гёчюрмекни арив гёрген.

Тархан Мурза тез алывчулар табып, Шамсукъумаргъа эринден ва атасындан къалгъан мюлклени хан билмесин учун тюпден таба сатып, ону гъагъын алтынгъа-гюмюшгэ айландырып берген. Артынdagъы гюн бир геме де тутуп, Шамсукъумарны яшлары булан денгизни бери ягъына чыгъара. Татарханны Тойтёбе деген гентинде булагъа абзар-уйй де алыш, парахат этип, оъзю къайтып гете.

* * *

Шамсукъумар Татарханны вилаятына чыкъгъанда сорав этип къарасада, атасыны бир къардашын да тапмагъан. Ол Тойтёбегентде къалгъан, мундагъы адамлар булан къатнаша-къатнаша туруп, олар булан ювукъдан гъаллашгъан.

Аманхор шо гентни жагъиллерини арасына тез гире, оланы гъар тюрлю ишлеринде: оюнларында, ярышларында, мажлислеринде гъеч бир де болмаса болмайгъан ёлдаш гъисаплангъан болгъан. Аманхорну гъав этмеге, йыргъя, сарынгъя, ёммакъга ва ихтилатгъа усталыгъы ёлдашларын тамашагъа къалдыра. Бара-бара гентни ичинде болагъан гъеч бир мажлис Аманхор болмаса мажлисге гъисапланмайгъан бола. Аманхордагъы пагъму, гюнер, билим ону көп къурдашларында сукъланыв уята. Тек Аманхор оырлок, ойкемлик деген не зат экенни билмей, ол гъар затгъа да тенгликни сайлай. Шо саялы ёлдашлары саламатлыкъ, дослуқъ, тюзлюк Аманхорну лап тизив къылыкъларындан деп санай.

Гентдеги тамазалар Аманхоргъа оыз тенглисine йимик гыормет эте, жамият ара масъалаланы чечегенде ону маслагъатына да тынглайлар. Гъар тюрлю илмулардан, гъар тюрлю халкълардан, вилаятлардан хабар алма сюйсе чи, Аманхор тамазалар учун уллу хазна. Булай гезиклер Аманхоргъа ултасыны китап такъчасында сакълангъан, Магъаммат апендини китаплары көп көмек эте. Ол китапланы бу Тойтебегентни тамазалары шонча да шолай ушатгъан чы, гъатта олардан бирлери Магъаммат апендини китапларын оыз хаты булан гёчюроп алыш, аявлап сакътайлар. Арадан заманлар оытдю. Бир де Аманхор къаравулламагъан толкъунлар ону яшавну айланмасына тартды.

* * *

Хансарайны язывчусу Вагъапбекге ханны идарасында алифандылыкъ ишин юрютмек учун билимли, англавлу адам тапмакъ тезден тапшурулгъан болгъан. Ол Аманхорну гъакъында эшитгенде, хангъа айтып, Аманхорну чакъырмагъа бегевюлню Тойтебеге чапдыргъан.

Аманхорну башлап Вагъапбек къабул этген ва ону ханны уьстюне алыш гирген.

Аманхорну, тобукъгъа тюшюп тюгюл, эретургъан күйде гёрсе де, хан саламын алгъан ва оызюню шо хохай къайдасында сорагъан:

– Охувдан-язывдан, гъисапдан башынг чыгъармы, не охувлар охугъансан?

Аманхор, Татархан орусланы гёрге сюймейгенни ва «орус» деген сёзнюю ону къулагъы эшитсе де, изкычыв тюшюп, гъалекленегенин биревлер айтып эшитген. Гъали ол хангъа ачуvgъа-оьчге йимик, «орусну» башлап гелтирип булай дей:

– Орууча билемен, орууча ва бусурманча охугъанман, гъисапдан да англавум бар.

Аманхорну сёзлери ханны лап оыз ерине биз болуп чанчылса да, хан бу гезикге гъалеклигин басылтып, бек гъайлы адам болуп гёрюнмеге къарап, булай жаваплангъан:

– Мени идарама охув-языв билеген адам тарыкъ. Мени гентлеримден Абсиягъ деген бир гентим бар, мундан алтыш-етмиш чакъырымлар ариде, Терик сувну ягъасында, адамлары барысы да сабанчылыкъ булан яшайлар.

Мени сарайыма алифанны ломмайдан гелеген ери Абсиягъент, йылда бир керен гюз айда барып, ондан алифан жыйып ийбермеге герек. Олай ишге башы булангъы адам герек бола, кимни буса да ийберип къойма ярамай. Абсиягъентни халкы булан къыйышма къыйын, оъзюбюзге-оъзюбюз башбыз деп турмагъя сюеген халкъ, бирикген шо гавур къазакълардан булан да... Сен хансарайны алифанчысы болурсан, мен ва мени вазирлерим айтгъян сёз, буйрукъ гъеч артгъя салынма ярамас.

Абсиягъда алиfan жыйгъян сонг, иш-къуллукъ битмей, мени башгъя гентлерим де бар, олагъя да бармагъя герексен. Эгер сен мени сарайымда учь йыл гъалал къуллукъ этсенг, мени къуллугъума, ялкъмай эринмей юрюсенд, идара къуллукъчуларыма хыянатчылыкъ этмесенг, дёртюнчю йыл мен сени дарражангны тарханлыкъга чыгъартырман, оъзюнг сюйген күйде, оъз кепинге яшарсан.

– Ханым, мен яшман, бажарып боларманмы дагъы? Амал болса, охума сюе эдим.

Хан оъзуне сёз къайтаргъанны сюегенлерден тюгюл, ону бары ачууу къыргъя ташыгъян, ачуундан аякъларын ерге къагъып:

– Агъя? Гичисен? Бажармайсан? Гъажитарханны ханын алдатып къачмагъя бажаргъансыз. Мени тапшурувумну бажармайсан? Бажарып болмай бусанг, сагъя учь гюн вайда, учь гюнню ичинде мени ханлыгъымдан чыгъып лагъ болуп гет! Сен мени адамым тюгюлсен! Эгер гетмесенг, зиндангъя ташлатырман, оъмюр бою шонда чирип ятарсан!

Аманхор ханны бир– бир сёзлерине бек тамаша болса да, огъар сёз къайтармакълыкъ гъалын теренлешежегин англап:

– Ханым, авурунг алайым, айтгъанынгда барман, буйругъунга гъазирмен, – деген.

– Гет уюнге, тарыкъ болгъанда чакъыртырман!

Вагъапбек къапучугъя Аманхорну хансарайдан чагъарма изну берип, Аманхорну ханны алдында къайпанмай оъзюн тутгъанлыгъы гъакъында ойлай туруп, къайтып уйге гирген. Хансарайны яшавун Вагъапбекден артыкъ ким биле?

Аманхор анасына ва къызардашына оъзюн хансарайгъя не учун чакъыргъанлыкъны айта.

– Анажаным, ханны алифанчылыгъына рази болмай эдим. Сизин ойладым. Абсиягъ деген бир гентге алифанчы этип белгиледи.

Шамсукъумар бу вилаятгъя оъзлер неге гёчюп гелгенни айтма сююп:

– Мен Татарханны зулмучу, яман адам экенин Гъажитарханда турагъанда эшитген эдим. Биз шунда кёп сююп гелдикми дагъы, амалсызлыкъдан гелдик, – деген.

– Биле экенсен, анажаным, не этединг дагъы бизин де алып мунда гелип? Тувгъан ерибизде тургъан бусакъ, ким къоймай эди? Мен де онда охур эдим. Охувумдан ярты къалдым. Бизин «гет» деп къувалайгъан гиши болмагъандыр чы?

Уланыны соравлары Шамсукъумаргъя бары гертиликни булай айтдыра башлады:

– Биз къуваландыкъ, балам, къуваланмагъан бусакъ, мен ата юртумдан чыгъамы эдим? Онда да шулай зулмучу бир хан бар эди.

Шамсукъумар алифанны хабарын, эгер алифанны бермесенг, оъзюне къатын болуп баргъанни сюеген Гъажитархан ханны хабарын барын да Аманхоргъя айта.

– Анажаным, – деген, анасыны лакъырын битмеге къюоп Аманхор,
– сени сёзлеринг магъа кёп затны ачыкъ-аян этди, кёп затлагъа гёзлерим ачды.

Татархан «алдатып къачгъансыз» деп неге айтгъанны Аманхор англай, гъали бары ханлар бир йимик ону гёзалдында зулмучулар болуп эретура. Анасыны лакъыры Аманхорну бек гъалеклендирген.

Ол талчыгъып не этерин билмей, олтургъян еринден атылып туруп, ари-бери юрюп йиберген, тамгъа илинген дутарына гёзю илинип гетип, къагып ону къолуна ала, черте де, шу рубайлени бир ойлу макъамны чалынывуна къоша;

**Тавлардан шаршар акъгъан сув герек
Бу ханланы кирин-насын жувмагъа,
Ярлы халкъны янын тутуп ишлейген
Уланлар герек аналардан тувмагъа.**

**Жувулмагъа болмас, булар наслангъан,
Юреклери тот темирдей послангъан,
Аналардан тезде тувар уланлар,
Олар бичер бу ханлагъа планлар.**

Язбаш. Март айны арт гюнлери. Бегевюл гелип Аманхорну хансарайгъя чакъырып гетген. Аманхор «алифан жыйма йиберир» деп ойласа да, артда да «язбашда алиfan боламы» деген пикрусу герти болуп чыгъя.

Ол хансарайны алдына етип къарай; егилип гъазир болгъан беш арба да беш-алты къул-къараваш олтургъан. Олар кимге буса да биревге къарап токътагъанлар.

Бегевюл Аманхорну къапудан гийирип, Вагъапбекни янына ерли узата. Вагъапбек шоссагъат ишге гиришип, ханны гъукмусун охуп башлай:

«Идара китаби Вагъапбекге шу фирманным¹ булан гъукму этемен виляят ханы Татархан. Гечикдирмей, тез йылкъымдан атлар да гелтирип, беш арба гъазир этмекни, гъар арабагъа гъайдавчусу булан алтышар адам къул-къараваш да миндирип, алифанчы Аманхорну, Сайт Магъамматны уланын, олагъа баш этип, он беш гюн ваъда булан авлакъыгъа йиберирсен, чачгъан ва чачылажакъ ашлыкълагъа зиян береген жанлардан лобанланы, гёзетчилини, чычкъанланы гъалек этсинлер, тереклерден къуш уяланы бузсунлар, къуш йымырткъаланы бир ягъына атсынлар. Къул-къараваш, Сайт Магъамматны уланы Аманхорну пурманындан чыкъмай он беш гюн, гече демей, гюн демей ишлеме гереклер. Бир арба булан олагъа ашамагъа арпа ун ва тузлангъан балыкъ да берсин, Аманхорну чакъырып сарайны къадисини алдына йиберирсен.

¹ **Фирман** – пурман, ихтияр, гъукму, буйрукъ.

Вагъапбек фирманны охуп тюшондюрген сонг, Аманхор булан сарай къадисини янына гирген.

Аманхор къадини талабына гёре, намаз жувунуп битгенде, ол Аманхорну алдындагы гиччи алаша шанжалғыа Къуарнны ачып салгъан ва ону устьюне къолун салдырып антны башлатгъан:

«Мен, Аманхор, Саит Магъамматны уланы, ант этемен Татарханны сарайында, сарай къадисини алдында, онг къолумнү Къуарнны устьюне де салып, Худай Тааланы бирлиги ва Магъаммат пайхаммарны гъакълыгъы булан, ханым Татарханны адамларына адиллик булан, ханны къурумуна хыянат болмай, ону вазир-назирлерини айтгъанын гери урмай, ханны буйругъун күтежекге, хансарайда ишлежекге, хангъа хыянат адамланы билсем де, хансарайына маълум этежекге, воллагъ, биллагъ, таллагъ деп, шу Къуарнны къолума алып ойбемен».

Къади, ант этип битген сонг, Аманхоргъа, Татарханны айыплангъан адамгъа булав къодулары бар деп къоркъув бере: «Антны бузгъан адамны итлеге талатып, чархына яра салмакъ, аркъасына ёрме урмакъ, сибирге ийбермек, гёзлерин ине булан чокъумакъ, зиндангъа ташламакъ, даргъачлагъа асып ойлтурмек».

Ханны атындан къади береген къоркъувларда Аманхорну онча гъайы болмагъан. Уюне къайтып, анасына бары гъалны да англатып битген сонг, гетмеге гъазирлене ва арбаланы бирисине де минип, къул-къаравашлар булан авлакъгъа гете.

Аманхор авлакъланы айлана, Татарханны вилаятиндагы халкъны бек язықъ яшавун гёре: жабарны къазып этген кёп тёлелер, ханны къул-къаравашлары гюндюз авлакъларда ишлеп, гечелер тёлелерде ята; ястыкъ, тёшек, ювургъан ёкъ, яланаякъ, устьлеринде юлдуз йимик ямав опуракъ. Олар ер төбелер, татавуллар къазалар, бирлери белине етишгенче сувну ичинде чалтик сугъаралар. Аманхор гъали дагы да яхши биле, Татархан зулмучу экенни.

Аманхор булан баргъан адамланы авлакъда авруп бириси ойле. Хан берген азыкъ битип, авлакъда ашамагъа зат да къалмай, ичегени сасыкъ къую сувлар, ашайгъаны тузлу балыкъ.

Аманхор къул-къаравашланы ялкъдырмайман деп, заман-заман дутарны согъуп, булагъа йырлар, сарынлар айта. Аманхорну йырларында, ёммақъларында ва ихтилатларында Татарханны булав бузукъ хан къурумуна къаршы сёйлемекден мурады, къул-къаравашгъа эс тапдырмакъ, къул-къаравашны ва ойзге сабанчыланы зулмучу ханланы къурумуна къаршы тургъузмакъ болгъан.

Аманхор олагъа бир керен къыргъый къуш булан къаргъа къушнү ёммагъын булав айтгъан:

«Мени атамны Тархан Мурза деген къалмукълу бир къонағын бар эди. Мен яш заманда ону хабарларына тынглама бек хошлу эдим. Ол гъар заман магъа тизив ёммақълар айта бола эди. Ону ёммақъларындан къыргъый къуш булан къаргъа къушнү гъакъындагы ёммагъы мени эсимде даймге къалгъан. Тархан Мурза булав айта эди: бир авлакъда, сув ягъада къаргъа булан къыргъый бир-бирине къаршы болалар.

Къыргъый сорай къаргъадан: «Ай, къаргъа ёлдаш, себеп недир, сиз къаргъалар дюньяда уьч юз йыл оймюр сюресиз, биз – къыргъыйланы оймюрю отуз йылдан ариге бармай?» – деген.

Къаргъа булай жавап бере: «Биз, къаргъалар, оылген жанны этин ашап, къанын ичебиз, шу себепли учь юз йыл яшайбыз, сиз къыргъыйлар, къушланы савлай тутуп, савлай да къанын ичесиз, шо саялы сизин оымюрюгюз къысгъа бола», – деген. Къыргъый: «Олай буса, мен де бугюндөн ари ягына оылген жанны этин ашарман, сизин йимик, мен учь юз йыл яшамагъа сюемен»--- деген. Эки де къуш къанат къагып учгъанлар, авлакъда, оылуп ятгъан бир ат болгъан, къаргъалар жыйылып шону этин ашайлар, къыргъый да чоккуп бир гесекни авзуна сала, эт ийис, жиргене туруп къыргъый нечик де бир гесекни юта, бирдагъы ютма сюе, тек ийисге чыдан болмай, юреги булгъанып, авзундагы этин ташлап, къаргъагъа:

«Ёлдаш, сасыкъ этин ашап учь юз йыл яшагынча, таза-таза эт ашап, исси-иссилей де къан да ичиш, отуз йыл оымюр сөргеним къолай, тоба болсун, дагъы ийис этте тиймежекге, – деп учуп гете.

Аманхор айта: «Биз, къул-къараваш, алтмыш-етмиш йыл бу къыйынлыкъда биревлеге ишлеп яшагынча, отуз йыл оымюр сөргеним къолай, тоба болсун ишлеп яшагъаныбыз къолай тюгюлмю?»

Бу ёммакъны А.Гь. Къызларлы къалмукълардан алгъан. Къызларлы къалмукъ тилни таза билеген адам, о халкъны авуз яратывчулугъундан эркин пайдалангъан. Шу хабар А.С. Пушкинни асарында ёлугъа.

Къул-къаравашланы бирлери сорайлар: «Биз о эркин дюньяны гёрюмю э肯биз, оызюбюз ишлеп, оызюбюз тапгъаныбызын оызюбюз ашап яшайгъан гюнлер бизге болурму э肯?» Сабанчыланы, къулланы, къаравашланы бу хыяллары Аманхорну бирден-биргъаките, ону юрегинде янгыталпынывланы уята. О дутарын чертгенде, къыллар къартыллатып, дёрт де якъыны оыкюрте. Аманхор йыр булан булай жавап бере:

**Уян, къурдашым, уян, сырдашым,
Юхлама, эт оыз башынгни чарасын!
Мисгин болуп булай турма ярамас,
Гёrsет халкъга юрингни ярасын!**

**Юреклерде окъ къадалгъан яра бар,
Ол яраны сав этмеге чара бар.
Къолунга ал тюбегингни-огъунгну,
Хансарайгъа къазапланып чаба бар.**

Юхубуздан уянып, юрек сырларыбызын бир-бирибизге ачайкълар, сёзнюю бир ерге салып, оюбузну бирикдирейиклер. Зулмучу ханланы уystюне къоркъмай, тартынмай чапгъынлыкъ этсек, азатлыкъны, эркин яшавну алыш болурбуз.

Биз инсанларбыз, Татархан бизин алдыбызда бёрю-жанывар, адамгъа жанывардан къоркъма ярамай. Худайыбыз инсанлагъа гюч де берген, гюнер де берген, адамлар оыз гюнери, оыз гючю булан Татархан йимик бёрюню янчсын деп, инсанлар гъайсызлыкъыны ташлап, оызлени намусгъа байламагъа герек. Бутубуз, къолубуз сав, чархыбыз саламат. Татархан янгыз бир, биз кёп халкъбыз, айыпдыр бизге Татархандай бёрюге оызюбюзню ашатсақъ.

Муна шолай оызюн санталыкъга савгъатлагъан адамланы яшавундан бир мисал гелтирейим сизге:

Бир шагъарда, бир элде буту-къолу сав, чархы саламат, тек эринчек, иш сюймес Шагъап деген бирев болгъан. Йигирма беш яшына етишгенче орам къыдырып, эл гезеп тиленчилик юрютген. Гюнлени бир гюнүндө Шагъап уюнде олтуруп, бёркюн де алдына салып ойлашгъан: « къачан бир гюн болгъунча бу тиленчилик булан яшап турайым, бутум-къолум сав, чархым саламат, башымда гъакъылым, кимден кем уланман, айыпдыр мени йимик улангъа эл гезеп, садагъа жыйып яшамагъа, мен оъзюме бир башгъа касбу табайым». Ол ойлашып уручулукъну сайлай. Шагъарны ичинде Шагъап та-нымайгъан абзарда да ёкъ, уй де ёкъ. Тиленчи Шагъапны бары да таныйлар, ону абзарлардагъы итлер де танып къалгъан, Шагъапгъа гъапламай болгъан. Гече Шагъап урлап гъав этме чыгъя. Биревнү аранына гирип, къойларыны арасындан бек семизин тута да, оъзюнү уюнене сюйрэй, гелтирип абзары-на да, гётермени тюбюнене байлай; бирдагъы чыгъып гетип, бир къатынны тавукъ уясындан эки тавукъны ва бир хоразны алып гете, уюнене гелип бир тавукъну да союп, къалгъан хораз булан тавукъну арангъа салып бегитип токътай. Союлгъан тавукъну къазангъа салып бишире, тавукъ бишген сонг ойлай: « Тавукъ эт булан эки шиша чагъыр буса яман да болмас эди». Ша-гъарны ичинде Атай деген бавчу бола. Ону подвалында бочкелер булан сакъланып чагъыр гъеч кемимей, Шагъап ёрта Атайлагъя. Подвалындан бир бочкени дёгеретип абзаргъа чыгъара. Бочке гётермеге авур, гётерме болмай, орам булан дёгерете туруп, уюнене етишдире. Бочкени ачып кажинни толту-руп чагъыр да алып, тастумал да яйып, гюндюз тиленип жыйылгъан эжмек гесеклени ва бишген тавукъ да булан пиялалап ичилеген чагъыр Шагъапны бек хошун гелтире. Шагъапны гёзлери хумар тарта, оъзю этген ишден оъзю кеп алып, шатлана ва оъз-оъзюне сёйлене: «Яшасын Шагъап, буту-къолу сав, чархы, жаны саламат, эси башында, тиленчилик негер тарыкъ, муна бир гечени ичинде абзарымда къюом, аранымда тавукъ- хоразым, уюмде де бир бочке чагъырым. Арт-артындан уйч-дёрт гече бу затны юрютсем... Ондан сонг эл гезеп, элден элни къыдырып, асыл тухумдан къарап, яхши атадан, яхши анадан тувгъан, гъалал, жюжек йимик бир къыз да алып, хоншу-аву-лумну да чакъырып, той да этип, авул моллагъа гебин де къыйдырсам ,кеп менде, лezзет менде, ятарман уюмню тёрюнде узатылып... жангъа дагыы не герек?!

Хандай да болуп, тизимни басып олтуруп, бир бирибизден сююнүп, Ал-лагъ буюрса, яшарбыз. Арадан бир йыл гетип, ап-акъ сюйт йимик, бир ула-ныбыз да болур, «вакъ-вакъ» деп бешик чайкъарман, йылагъанда, мени къолум талгъанда, анасы чайкъар», – деп сёйлене-сёйлене Шагъап эсирип, юхугъя батып къала.

Тавукъ тюшүнде тари дегендей, Шагъап тюш гёре: уюнү тёрюнде бе-шик, бешикни ичинде яш, гелин де бешикни чайкъай: Шагъап юхлай. Танг къата, уянмай. Къойну есси туруп къараса – къойланы бири ёкъ, излеп ай-лана, хоншуларына барып сорав эте туруп, эки тавугъум булан бир хоразым ёкъ болгъан деген бир гъасси къатынгъа къаршы бола. Атай да бочкени гызын алып бара туруп, къой ессиге де, тавукълары урлангъангъа да ёлугъуп айта: «Бу гече мени де бир бочке чагъырымын элтген дёгерте туруп, гызын алып бараман, юрюгъоз мени булан, урлангъан затлар бары да бир ерден чыгъып къалма ярай», – деп буланы да алып гете. Гызы тувра Шагъапны аб-зарына алып бара. Абзаргъа гирелер. Къойну есси гётерме тюпде байланып

къюн гёре. Аранны ичинден «кукареку» деп хоразны авазы да эшитиле, къатын гирип къарай – эки тавугъуну бири ёкъ. «Аман бурнунгдан гелгир, Шагъап, бир тавугъумну ашагъансан», – деп къаргъай тавукъуну есси. Уйге гирип къарайлар: бочке булан чагъыр, Шагъап юхлай. Атай Шагъапны белине къарап тепген. Шагъап эсер-месер болуп уянып гёзюн ачса, уystюнде учь де малны ессилери эретургъан. Шагъап не этежегин билмей, бёттёбен тюшюп жабарда сойрала. Огъар янашмагъя, огъар сёйлемеге Атай дагъы ёл, дагъы сёз тангламагъа болмагъанда да, тез барып эшикни тогъанагъын алып, Шагъапны яврунuna ургъан. Шагъап тез эс тапгъан, атылып туруп, жазадан къутулмакъ учун сыркырылып уйден чыгъып къачгъан. Тек ол кёп ари чыкъынча, урлангъан малны есси ону къагъып тута ва абзаргъа сюйрей. Бираздан, бети-башы да къаралып, Шагъап гъалсыз болуп абзарны бир мююшүнде ташлана. Урлагъан малланы ессилери Шагъапны дагъы турмас гъалына салып, гъар ким оъз затын да алышп, чыгъып гетелер.

Абзарда дёгереген еринде Шагъап, гече ичгенлери гюч берип, оъз-оъзюне сандыракълай: «Уручулукъ да касбу тюгюл экен. Гече сююндюроп, гюндюз тююндюре. Бу касбудан умут уъзмек яхши. Артда да Шагъап гъаран балагъга аякъ уисте тура, уюне гире, хам-хум этме гъеч зат да тапмай, къазанда гечети тавукъдан югъу да къалмагъан.

Шагъап ач къурсакъ күйде узакъ ёл юрюп болагъанлардан тюгюл. Баш авруву бир яныллы болгъан сонг – артгъан инбашына хуржунун да, алгъан къолгъа учун итлер чайнағъан таягъын да, чыкъын орамгъа.

Шагъарны бары да адамлары эшиген Шагъап этген уручулукъну, къайсы абзаргъа барса да, бугъар бош къайтмагъа тюшген, шагъар агълюлер уручу Шагъапны абзарларындан къувалап чыгъара болгъанлар.

Шагъап ахшам хуржунунда учь гесек экмек де булан уюне къайтгъан. «Шагъарны ичинде юрюмеге бетим къалмады; мени йимик буту-къолу сав, ою саламат адамгъа бу касбу да ярашмай экен, мен ону билдим» – деп ойлай ва оъзюню пикрүсүн узатып: «Бизин ата-бабаларыбыздан къалгъан сёзлөр герти экен дей, уллулар айтып мен эшигеннен: шу къаршыдагъы тавнұ лап башында Мурат Бабай деген бир къарт тамаза бар, гъар ким юрегиндеги мурады булан шо Бабайны уистюне барса, Мурат Бабай баргъан адамны мурадын битдирип йибере дей. Бу гече мен парахатланайым, танг булан туруп шо тавгъа оърленермен».

Шагъап эртен тез тургъан. Муратына етмек учун бийик тавгъа багъып онгарылгъан. Хыйлы мезгил гетген сонг, муну башында бир тамаша хыяллар ойнағъан: «Я мен чи Мурат Бабайны уистюне бараман, ондан не тилемим экен». Ону ою бу ерде бёлюне ва арты булан агъя: «Абзарымны яртысы толуп семиз къойлар, яртысында тувар, уюмде де гъалал сют эмген къызы, бешиги, бешигинде «ингы-инга», деп йылайгъан улан. Вассалам».

Шагъапны ойларыны тагыымларын тавну бетинде хапарсыздан чыгъып гелеген бёрю уъзе. Бёрю сорай: «Адам ёлдаш, хайыр болсун, Аллагъ буюрса ёлунг къайсылайдыр?».

Адам, яни Шагъап: «Шо тавну тёбесинде чыгъаман, Мурат Бабайгъа бараман, Бабайгъа оъзюмню мурадымны тилеме».

«Адам ёлдаш, – дей бёрю, – мени бир мурадым бар, янгы къозлагъанман, инимде балаларым, оланы ташлап гетмеге болмайман, бу къыйынлы гъалымны айтып мени мурадымны да билдирип дагъы. Къурсагъым токъ, гёзюм ач, гюнден- гюн азаман. Магъа да бир себеп сорап гел дагъы».

Шагъап рази де болуп, ёлгъа тюше. Ёл узакъ. Шагъап арып-талып бир терекни тюбюнде олтура, ял ала. Тюбюнде Шагъап олтургъан терекни бир бутагъы къуруп къалгъан, ону япыракълары саргъайгъан.

Амалсыз терек оымрюнде оъзюню тюбюнде гелип олтургъан биринчи инсанны гёргенде сорай: «Инсан ювугъум, Аллагъ буюрса, къайсылайдыр ёлунг?». Шагъап оъзюню сапарыны мурадын билдирие ва амалсыз терекден мурадын сорай. Терек айта: «Бир бутагъым къуруп битген, къалгъанлары да къурума тура, япыракъларым янгыдан яшнап, бутакъларым оъсеген күй герек эди, не бола мени мурадымны да Мурат Бабайгъа етишдирсенд».

Шагъап, амалсыз терекге сёз берип гете. Барагъан ёл уьстюнде тав арадан агъягъан булгъанчыкъ оъзенге къаршылаша. Шагъап сув ягъада олтуруп, хуржунундан къатгъан этмеклерин чыгъарып сувгъа мандыра ва ашай... Бу арада бир балыкъ сувдан башын чыгъарып, Шагъапгъа къарай. Шагъап яхши эс этип къараса, балыкъны бир гёзю сокыур.

Балыкъ да, терекни йимиқ, Шагъапдан мурадын Мурат Бабайгъа етишдирип себебин сорамакъны тилей.

«Бир гёзюм сав, гёремен; бириси гёзюмню тор басгъан, – дей балыкъ, гъеч затны гёрюп болмайман, четимлик эте юзмеге, узакъ ёл этип уллу денигизлеке чыкъма къастлыман. Мурат Бабайдан сора дагъы, себеп болмасмы экен?»

Шагъап балыкъдан айрылып хыйлы юрюген сонг, тавну башына чыгъа. Ол бир уллу ташны уьстюне де минип, Мурат Бабайны атын айтып къычыра – къычыра.

Тавланы, ташланы арасындан чыгъып акъ сакъаллы бир къарт геле. Ол Мурат Бабай. Шагъап икрам этип огъар салам бере. Бабай Шагъапдан мурадын сорай. Шагъап Бабайгъа не мурат булан чыкъгъанлыгъын билдирие ва санап-санап: «абзарым толуп къой, тувар, къатыным, о да улан тапсын», – деп муратларын айтып йибере.

Мурат Бабай: «Сени муратларынгны къабул этдим, гъали энни уыонге къайт, сен къайтгъынча сен айтагъан бары да затлар болур», – дей.

Шагъап Бабайгъа бёрюню, терекни, балыкъны муратларын билдиригенде, Бабай гъарисини себебин айтып бере: «Балыкъгъа айтарсан: ону гёзюнде тырнакъ чакъы якъут таш бар, шо ташны чыгъартса, гёзю сав болажакъ, чыгъартмаса, сав гёзюне де къоркъунч бар».

Терекге айтарсан: бир заманда биревлер о терекни тюбюнде гюмюш булан алтын яшыргъанлар, ол адамлар дюньядан гетген, терекни тамурлары барып шо хазнагъа тийгендир. Шо саялы дагъы ишлеп болмайдыр. Шо хазнаны чыгъартса, терекни бутакъларына оъсмек бар, чыгъартмаса-къурумакъ». Бёрюге айтарсан: гъайгев адамны этин ашаса, гёзюн сутурлугъу да таяжакъ, оъзю де семирежек».

Шагъап Мурат Бабайгъа савбол этип, тавдан тюпге багъып ёрта. Сув ягъагъа етишгенде балыкъ мундан сорай: «Не яхшылыкъ гелтирдинг?».

Шагъап балыкъгъа Мурат Бабайны сёзлерин айта. Балыкъ Шагъапдан тилей, ялbara. Амма Шагъап «алгъасайман» деп, балыкъны гёзюндеги якъутнун чыгъарып алмай гете.

Балыкъдан булай айрылып, артда Шагъап терекге ёлугъа. Терек де Шагъапгъа ялбарып тилей, хазнаны къазып чыгъар деп, тек Шагъап къулакъ асма да сюймей, алгъасап савболлашып, ёлун тюпге багъып узата.

Бёрюге етише. Бёрю сорай: «Адам ёлдаш, Мурат Бабайдан не яхшылыкълар алып гелдинг?».

Шагъап: «Кёп яхшылыкълар гелтирдим, Мурат Бабай мени муратларым аттарди: абзарым толуп къой булан тувар, уюмде де чечек йимик къатынмы, бешигинде «инга, инга» деп йылайгъан улан...»

Сени дерtinge дарман дей бусанг, Мурат Бабай булагай дей: гайгев адамны этин ашасын, гёзюню сутурлугъу да таяжакъ, оъзю де семирежек».

Бёрю айта: «Адам ёлдаш, сав болгъур, бу хабарны алып гелген саялы, сагъа мен не яхшылыкъ этегенимни билмеймен: геч де болгъан, шагъар да йыракъ, гече бизде къонуп гет, бар-ёгъумну берип, сени къонакъ этейим».

— Заманым ёкъ, — дей Шагъап, — алгъасайман, къапу ачылып, туварым-къюм орамгъя яйылып къалмагъя ярай, къатын тувар-къойгъя къарасынмы, бешикдеги яшгъа къарасынмы? Мен алгъасайгъанымдан балыкъны гёзюндөн тырнакъ чакъы якъутну чыгъарып алмадым, терекни тюбюндеги алтын булан гюмюш хазнаны къоуп бараман».

Бёрю Шагъапдан якъут булан алтынны хабарын айтып гет дагыы деп тилей. Шагъап бёрюге терекни ва балыкъны муратларын Мурат Бабайга алып баргъанын, о берген жавапланы, артда къайтыв ёлда балыкъ ва терек булан ёлукъган күйлерин айта.

Бёрю Шагъапны лакъырына тынглап-тынглап, булагай натижагъа геле: «Мен нечакъы излесем де, сенден артыкъ гайгевню тапмасман», — деп бёрю сёзюнө ахырына ерли де чыдамай, Шагъапны бутларын чумартлап тюбюне сала.

Аманхор ёммақъыны шулай битдирген. Тынглагъанлар ёммақъыны узатгъанны сюе, къыйышмаса, ёммақъ яшамай, ёммақъыны герти яны тынглагчуланы ойларында арты узатылып айтылажагъы белгили.

Аманхор къул-къаравашгъа бу хабарланы айтмакълыкъ булан олагъа: «Сиз гъали де англап битмейсиз, Татарханны бары зулмуларына чыдап турасыз, не къыйынлыкълар этип къойса да, сиз огъар къарыв къайтармайсыз: итлерине талатса да, ятдырып аркъаларыгъызгъа ёрме урса да, сиз гётерип турасыз, Татархан буса баргъан сайын башыгъызгъа мине, сизин гайгевле-гъисап этип, къыйынгъызын ашай. Намус герек, Татархан йимик зулму-чуңу дюньядан ёкъ этмеге. Татархан сизден гъакъыллымы? Гъакъыллары буса терекдеги къуш уяланы буздуруп, йымырткъаларын сындыртамы эди? Бу ишге сабанчыланы табун-табун этип сала, дагыы болмаса ярамай дей буса эки адам таман тюгюлмю! Ёкъ, олай тюгюл. Татарханны гъакъыллы булагай ишлей: «Мен вилятны ханы болгъан сонг, ердеги адамлагъа чы нечик де, гъавадагъы къушлагъа да мени гъукмум етмеге герек», — деп айтмагъа сюе.

Аманхор булан къул-къараваш юрекден ювукълашгъан, огъар оъзлени адамына йимик къарайлар. Аманхор да сабанчылардан оъзюн айры гёрмей, оъзюн олар булан тенг адам гъисаплай:

**Уян, къурдашым! Уян, сырдашым!
Юхлама, эт оъз башынгны чарасын!
Мисгин болуп булагай турма ярамас,
Халкъ да гёрсөн юргингнин ярасын.**

**Юреклерде окъдан тийген яра бар,
О яраны сав этмеге чара бар,
Къолунга алыш тюбэгингни-огъунгну
Хансарайгъя къазапланыш чаба бар.**

* * *

Аманхор ханны буйругъундан къутулмады. Хансарайгъя къайтгъанда, огъар янгы гъукмулар тапшурулгъан. Шулай гъар тюрлю барчы-гелчи ишле-ге юрой туруп заман чалт обте. Яз да битип, гюз гелген.

Октябрь айны уьчюнчю гюнню эди. Татарханны йылкъысындан бир яхшият да ерлеп, Аманхор Абсиягъентге алифан жыйма барма гъазирленди. Анасы ва къызардаши да булан савболлашып, Аманхор эртен къара танг булан ёлгъя тюше.

Ол Абсиягъентге гелип гиргенде ахшам геч вакъти бола. Кёбюсю төрөзелерден ярыкълар гёрюнмей, адамланы бирлери ятгъан, бирлери ятып битмеген. Уллу орам булан хыйлы юрюсе де, Аманхоргъя гъеч бирев де ёлукъмай. Ону къонакъ тюшме бу гентде танышы- билиши де ёкъ. Аманхор ахырда идара уюн излеп тапмагъя токъташа.

Хыйлы ариде терезелеринден гючлю чыракъ ярыкълар урунгъан бир уй гёрюне. «Бу межит болмагъя ярай», – деп Аманхорну эсине геле. Ол атын токътатып тынглай, уйнню ичинден адамланы сеслери чалына. Аманхор атдан енгил селгинип тюшген, югенни башын карасгъя да байлап, уллу уйнню эшик алдына гелгенде «Маданият ую» деп язылгъанны гёрюп къала. Аманхор узакъ ойлашып турмагъан, теберип эшигин ача ва салам бере. Муаллим ва муталимлер Аманхорну саламын да алыш, ишин давам этген. Аманхор да оъзюне гёрсетилген ерде олтуруп, муталимлени алдында арап ва фарс тилде китапланы гёрюп: «Бу гент илму якъдан бизин тюзлюкде инг алгъя гетген юртлардан болмагъя герек», – деп ойлай.

О маданият уюнью хабары булавай. Биринчилей, маданият уюнне неге С. Полоцкийни атын къойгъан?

Рус пачасы Алексей Михайловични сарай муалими Полоцкий 1664-нчю йылланы ахырында Святой крест деген беклик къалада болуп, шондан къыдырып Абсиягъентге гелип, къазакъ гентлеге барып, бир айлардан артыкъ бу якъларда юрюп, илму ягъындан, охумакъ ягъындан адамлагъя кёп вайзалар-насигъатлар этип гетгенден сонг, Абсиягъ халкъы рус къазакълар булан бир болуп, маданият уюн ачгъянлар. Огъар С. Полоцкийни атын да къойгъянлар. Шо уйде ахшамлар муаллимлөр муталимлөр арапдан, фарсадан, тюрк тиллерден дарс охута эди.

Магъамматжанны китабындан булавай белгили бола. Абсиягъентни идара-сы бар. Идара къурумунда ишлейген адамлар Мансурбей – Татарханны назири, ону кёмекчилери: Абдуллагъат, Абдусалам, Къази Насрулла, Къа-занфар, Жаббари, Гъюсейн-агъя, Магъмут-агъя, Ругъулла. Маданият уюнде Агъмат Сайяр – арап тилден, Мамеди Каффар – фарс тилден, Бабский Захари рус тилден дарс бере.

Танапусну заманында Аманхор муалимлөр ва муталимлөр булан къол алыш бирдагъы йылы саламлаша, оъзю Абсиягъентге къайдан, не мурат бу-лан гелгенлигин англатгъан.

Муталим яшлардан Къасымбек дегени барындан да алдынлықъ этип: «Юрю бизге, магъа къонакъ болурсан» деп, Аманхорну кёпден таныш адамы йимик, атыны башын да тутуп, озлеге алыш юрюген.

Къасымбекни атасы Гюсейн идара къуллугъунда ишлей, анасы--гентни айтылгъан энечи къатыны. Гюсейнни бирдагъы уллу уланы да бар, ону аты Гайдарбек. Ол овзюню уяягълюсо де булан Эндирайде, Эндирай ханлыкъда турал.

Аманхор Къасымбекни атасы-анасы булан тез гъаллаша. Гече буларда къала. Эртен тез туруп Аманхор идараны раисини уюне барып, огъар Тартарханны мюгъюрлю фирманин тапшура. Фирманда айны баш гюнлеринде гентде алифан жыйылып хансарайгъа етишдирилсин деп тъукму язылгъан. Алифанны жыйыыв гъар юртгъа булай пайланады:

Яман тилли, орта тилли рус къазакъларындан – юз педире чагъыр, беш юз пуд будай, учь юз пуд арпа; Сисадпулгентинден – учь юз гюмюш пул; Нюржагъангентинден – учь юз будай, алтыш пуд бояв тамур; Абсиягъентинден – минг пуд будай, минг пуд арпа, къыркъ бочке сирке, он бочке тушшап, юз пуд май, эллий ат, он тюе, йигирма эки яшар тана, учь юз пуд къой булан эчки; мундан башгъа да он беш яшындан озгъан уланлагъа, къызлагъа бирер гюмюш алифан, эгер оланы гёзлери яшыл, чачлары сари болса, рус къазакълардан къошуулгъан ери бар деп алифанны артыкъ алма тарыкъ болгъан.

Алифан жыйылып битгинче Аманхор Къасымбеклерде турал, эки де жағыл: Къасымбек ва Аманхор бир- бирине бек исинген, олар тезден берли къурдашлар йимик тургъанлар.

Идара язывчусу Къазанфар гентлеге атлылар йиберип, гентлердеги юзбашчылары чакъыра. Алифанны гъаракат этип тез жыйынчыны тапшургъан. Арадан гюн гетип, гентлилер салынгъан алифанны бек авур гёргени билине. Идарагъа бир бошавсуз арзалар геле башлай. Идара раиси ханны буйругъундан чыкъма болмай, ол арзаланы къайтарып йибере. Сабанчылар буса арзгъа тувра хангъа барма къоркъалар, неге тюгюл, олай арзачылар гелип гёрсе де Татархан оланы не итлөгө талатып, не де ёрме уруп къайтара болгъан.

Бугюн Къасымбеклөгө бусурман сабанчылар, о рус къазакълар жыйылып, табуну булан Аманхоргъа арзгъа гелелер. Олар ясакъыны енгил этмекни тилейлер.

Ханны фирманина бир сёз къошмагъа да, бир сёз ондан тайдырма да биревни де ихтияры ёкъ. Аманхор арзачылагъа идарагъа бармакъыны маслагъат эте.

– Сиз менден гечигиз, – дей олагъа Аманхор, – мен сизден яшман, тек сизге насыгъат этип юрегимни ачмагъа сюе эдим. Озокъда, магъа булай сёзлер сёйлемеге ярамай, мен хангъа берген антны бузагъан боламан. Амма ханны халкътагъа этеген зулмусун гёргенде, хандан ва огъар берген антдан да юрегим аза, бу зулмугъа чыдап, ону гётермеге болмайман.

Аманхорну бу сёзлеринден сонг уйге бир ара шыплыкъ тюше. Пакъыр сабанчылар не сёз къайтарағъаны билмей токътагъанлар. Аманхор буса оланы гёзлерине тергевлю къарай. Овз-овзюне айтып ичинден пикрусун булатай узата:

– Мен сизге, инсанлар, хансарайдан насып тюгюл, зулму алыш гелген экенмен, ханыгъыз сизге рагыму йибермеген экен, сизин къырмагъа топ йи-

берген; идара не этежек, ханы сёзю олагъа закон. Идара раиси де ясакъны енгил эт деп кимден тилесин? Къачан болгъунча бу жазагъа чыдамагъа болурбуз. Ёкъ, сиз айыплы тюгюлсюз?!

Амахор ярлы тайпагъа бек инана. Ону сёзлерине тынглайгъан сабанчылар о айтгъан гъар насыгъатда оъзлени ойларын, къастларын таба, ханны ясакъчысы деп ону устьюне тартына туруп гелсе де, ондан айырылгъанда оъзлени юреклеринде янгы талпынывланы, уллу ругъ береген къастланы гъис этелер.

Муна гъали де Аманхор, ханны ясакъчысы, алдагъыларына ошамайлы бек рагымулу адам болуп чыкъгъанда, сабанчылар мунда не мурат булан гелегенин де унутгъан бугъай. Юрек ачылып, сыр чечилип этилеген лакъыр къызышгъан, ортакъчылар бары да юзлеринде нюр янгъандай гёрюнө. Йылкъычы Гъамит уйдегилени оюн оъзтерече мисал этип айтып башлай: «Къынгырны иши де, гёленткиси де къынгыр болагъаны герти, алдынгъылар билмей айтмагъан.

Татархан оъзю къынгыр йимик, ону этеген гъукмусу да къынгыр, ону шорпачылары да оъзюне ошай, къынгыр темирни тюзлемек учун уллу чёкючлер, оъткюр балталар герек. Эгер бу алатлар бизде бар буса, мен гъали англай тураман, гертиликтин дослары дагъы да бар экен дюньяда»

Айлана гентлерде Гъамитни танымайгъан гиши ёкъ. Гъатта хан оъзю де, ханны вазирлери де Гъамитден тартына деп сёйлене. Гъамит Эндирий бойда бий тайпагъа, кёп сабанчылар булан биригип, уллу къаршылыкълар этип юрюген адам. Арт вакътиде ол бир къазакъ гентде яшай, оъз юртундан тайышып. Арзгъа гелгенлерден Гъамитге тийип олтургъан къазакъ Кузьма, ону юзю, тыш гёрюнюшю, къатты хасиятлы болмагъына шагъатлыкъ эте. Кузьма Аманхоргъа бек рази болгъан. Яшлыгъына да къарамайлы, Аманхордагъы илиякълыкъ, яшавну англа Кузьманы юрегинде инаныв ва тенгликтин гюреметин хозгъай. Кузьма оъзюню узакъ оъмюрюнде тюрлю-тюрлю хасиятлы адамланы гёрген, олар булан кёп айлангъан, муна шу яшавдан алынгъан сынав огъар адамны не хасиятлы белгилеме имканлыкъ берген. Яшав ону гъар затны ёругъун айтгъанда, ёлун тапмагъа яхшы уйретген. Ону Гъамит булангъы къурдашлыгъы да негъакъ тюгюл. Кузьма Гъамитде, Гъамит Кузьмада бар затдан алдын яшавгъа бакъгъан якъда ругъ бирлигин таба. Кузьма рус боярлардан, князлардан, оланы зулмуларындан къоркъуп къачмагъан. Ол Терик бойгъа, ону башчылыгъы булан гётерилген агъвалатны рус гъукуматы уллу аскер салып янчгъан сонг, Кузьма Эдил бойну тёбенине эркинлик излеп тайышгъан. Гъамитни ва Кузьманы къысматлары бирбiriine эпизиш ошашлы. Бу девюрде ярлыгъа къайда буса да дюнья тар.

Кузьманы юрегинде дертни ачмай туруп уйден чыкъма хыяллы ёкъ, башгъалар сёйлеп битгинче ону юреги гъакип, ол: «Нете бу гертини масал булан сёйлеп, не сюйсе болсун, туврасын айттарман, ананг ярылгъыр гертилик, сагъа етер зат бармы» деп ойлай, амма бу сёзлеге Кузьманы не маъна салагъаны ондан сонг ачыкъ болгъан.

— Аманхор, — дей о, — сен алифанчы болсанг да биз бир-бирибизге душман тюгюлбюз, достбуз. Тынглап юрегингде не барны билдим. Сиз де бизин йимик, Татархангъа оъмюр тилемейсиз, оълюм тилейсиз. Мен сен айтгъангъа разимен. Мени, ярай буса, оъзюнге ювукъ адам гъисапла».

Аманхор, душман гёзю тойсун учун Абсиягъент бойдагъы сабанчылар

гъалиге сёз къайтармай ясакъны бергенни сюе. Гелген вакиллер Аманхорну оюн дурус гёргенлер. Бу гезик де ясакъны фирманды гёрсетилген чакъы бермекни къабул этген ва шону булан бирче ханны зулмусундан даймге къутулмакъ учун нечик чараптар гёrmеге герекни, бирдагъы керен ёлугъуп сейлешмеге герекни исбат этип тозулгъанлар.

* * *

Къасымбек, ата-анасындан ихтияр алған сонг, оъзюню къурдашларын да чакъырып, Аманхор учун бу гече къонакълыкъ той эте. Ашамагъа аш, ичмеге муселес эркин салынгъан. Жагъиллер йыбав-той булан уллу кепде. Аманхор дутарын согъуп йырлай, ара-ара да ихтилат, масхаралар эте, ёммакълар айта. Ону шу йыры жагъиллеге айрокъда терен таъсир этген:

**Эркин яшав къуруп болмай зарлыбыз,
Неге тюгюл бий-ханлагъа харлыбыз.
Эркинине сёйлемейли ярлыбыз,
Гюн шавласы, бизин уйге бакъсана,
Къыйналабыз бий-ханланы къолунда,
Гюн гёrmейбиз биз оланы ёлунда.
Гюн шавласы, бизин уйге бакъсана.
Бизин уйде безерленген къызлар бар,
Бизин уйде салкъын шербет бузлар бар,
Гелме сюйсенг сокъмакълар бар, гызылар бар,
Гюн шавласы, бизин уйге бакъсана.
Бир гюн гелер гюнлөр бизге багъагъан,
Гюнлөр гелер, сувлар бизге агъагъан.
Бир от чыгъар, учгъунлары яйылып,
Бий-ханланы агъач этип ягъагъан.
Гюн эртени, терезени ачсана,
Гюн шавласы, бизин уйге бакъсана.
Бизин уйде акъ тастарлы къызлар бар,
Бизин уйде салкъын, сувукъ бузлар бар.**

Къасымбекни къонакълары танг вакътиде тозула. Узакъ къалмай ерге ярыкъ тюшген. Аманхор Абсиягъентде турагъаны бугюн бир ай битген гюн. Ону гентни ичиндеги уллу-гиччи бары таныгъан ва огъар гыюрмет этип тургъанлар.

Къасымбеклер эртен гюн хыйлы оърге гётерилген вакътиде туруп, гийинип, чай ичип битген сонг, Аманхор идарагъа бармагъа деп чыгъа.

Къазанфар идараны язывчусу. Аманхорну эртеден берли къаравуллай болгъан. Къазанфар, ясакъ жыйыв аста юрюлегенни билдириген сонг, Аманхорну оъзюне де гентлеке багъып бармакъны ва юзбашчыланы гъаракатландырмакъны маслагъат этген. Аманхор язывчуну маслагъатына гёре экинчи гюн Сесадпулгентге баргъан. Гентде Аманхорну гелмеклиги булан ясакъ жыйыв чалтлаша. Уыч гюнню ичинде бу гентдеги къуллукъларын битдирип, о къайтып Абсиягъа гелген.

* * *

Къасымбеклени абзары, ую жума межитге къарши олтургъан. Терезелири къапугъа къарагъан. Аманхор къонакъ уйде тура, ашаву-ичивю, ятывутуруву шо уйде Къасымбек булан бирче. Аманхор Сесадпулгентден къайтып гелип, гъали янги уйге гирип олтургъан. Ол Къасымбекге эртен оyzю, «яман» тилли гентлеге гетегенин англатгъан ва оyzю булан ону да чакъира, экиси де баражакъга сёйлешген.

Къасымбекни анасы Патимат оyzлеге Аманхор къонакъ болуп тюшгенден берли огъар Насрулланы къызы Дилбарханымны онгарма къарай. Арачылыкъ юрютмек, аначылыкъдан сонг Патиматны инг къурчун гелтиреген касбулардан. Оyzюндеги бу «аврувну» Патимат не эринден, не уланындан, не де оyzгелдерден яшырмай. Бютюн авул Патиматны яхши таный.

Къонакъ гелген гюнюкъ Патимат, Гьюсейнге де англатып, Дилбарханымъа Аманхорну макътай башлагъан. Аманхорну буса гъеч затдан хабары ёкъ. Ол Сесадпулгентде турагъан гюнлерде буса Патимат Насруллалагъа бир де, эки де, уыч де баргъан. Гъар баргъанда Дилбарханым да бар ерде ону анасы Апайгъа янги ясакъчины къылыгъын, хасиятын, табиатын макътап сёйлей тургъан.

Аманхор уыч гюнден сонг къайтып гелгенде, Патимат Къасымбекге оyzюндо мурадын ачыкъдан-ачыкъ билдири. «Мен барып Дилбарханымны бизге алыш гелейим, сен Аманхорну терезе тюпде олтуртуп, къарат, Дилбарханымны гёrsюн. Артын мен гелтиремен», – дей.

Патимат Дилбарны чакъырма баргъанча сумавар булан чай къайнатып, Гьюсейнни чай берип рази этген сонг, ол къыргъа чыкъмакълыкъны къаравуллай. Гьюсейн Патиматны узакъ къаратмай, хоншудагъы бир ювугъуна барагъан болуп гете. Гьюсейн къапудан ари айланып битгинче, Патимат Апайлалагъа багъып алгъасагъан. Патиматны мунда турушу гелмеген, юрегистидеги дерти ону бир бошамай гъаките. Бираз заман да олтуруп, ол атылып тура: «Гъоя, эшиклени- уйлени боп-бош къюоп гелгенмен, уйде шо къарт Гьюсейн сама турмай» – дей де, макюрчю уштукуллукъда эшикни ярты ачгъан күйде атын айтмай Дилбарханымъа: «Сумаварым къайнай-къайнай битгендир, гел хари бизге барып, чай ичейик, ялкъып оълемен», – деп чыгъя.

Дилбар ва Патимат абзаргъа гирген вакътиде, Аманхор терезени хырында олтуруп тура болгъан. Ону эс этмеген Дилбар башындагъы тастарын тартып, гюн шавласына бурма самайларын бойай. Ювугъуну къызгъа тергевлю къарайгъанын гёргенде, Къасымбек: «Гентибизде исбайылыкъга ва гёzelликке айтылгъан къызы», – деп макътай. Аманхор Къасымбек айтмагъан буса да, оyzю гёрюп инанып тура. Аманхорну гёз алдындан къалам тартгъандай къашлары, тобукъдан тюшеген къонгъур къара чачлары булангъы, гёзлери къара жиelerдей, энглери къызарып бишген алмалардай, кёкюреклери топлар йимик томалгъан, исбайы сою, суюкюмлю къараву булангъы бир къызы оыте.

Дилбар Аманхорну гёргендокъ кепине гелген, амма Къасымбек сорап билме суюсе де, огъар шегин билдирмеген.

Дилбар Патимат булан бир-бир стакан чай ичгинче олтургъанмы, олтурмагъанмы, бираз замандан ол: «Гетейим», – деп еринден тургъан. Патимат да Дилбарны къапудан чыкъгъынча узата.

Дилбар къапудан чыкъмакълыкъда, Аманхор тамда илинип турагъан дутарны алып чертип бурай айтып йырлай:

**Къумукъ къызлар асил гийим гиeler,
Чачларына асыл къашлар тигелер.
Тастарлары гюндөй болуп йыртыллай,
Этеклери елпиллене, къартыллай...**

Патимат, бу вакътиде уланын ариги уйге чакъырып, бир хыйлы заман шыбышлагъан. Къасымбек де аста тавуш булан: «Гёрдю, ушатгъанын-ушатмагъаны билмеймен, тек яхши къыз, наисипли ожакъгъа гелин болсун деп чы айтды», – десе де, Патимат уланыны жавабындан къанмай, огъар разисизлик юз тутгъан. Къасымбек мууну гёргенде: «Аманхор булан эртен къазакъ гентлеге ясакъ ишлерин гъаракатландырмакъ учун барабыз, ёлда барагъанда Аманхорну юрегин билме къарапман», – деп ариги уйге чыкъыгъан.

* * *

Орта ва «яман» тилли гентлерде, баярланы ва князьланы зулмусуна чыдал болмай гёчюп гелген орус къазакълар яшай. Олар да ясакъны авурлугъуна арз эте. Тек Аманхор олагъа дагъы кёмек этип болмай. Ханны фирманин бузмагъа да кимни гючю чата? Аманхор орус тилге де гюнерли. Ол къазакъланы гёзюн ачдырмакъ учун, яшавдагъы гъайсызлыкъдан уятмакъ учун оланы арасында англатыв иш юрюте баштай. Терен маъналы масаллар айтып, ханны зулмучулугъун гёрсетип бере. Бир-биревлер ханны бек рагъмулу адам гъисап этегенни, ону гюл бахчадагъы ялынчлы бир шаирни шиъруларында Татархан шолай макъталгъан. Аманхор олайланы къаршысына оъзю чыгъаргъан шиъруланы къазакълар булангъы лакъырында чечип-чечип айта.

«Гюл сёнсе де къайырмас, бахча пашман болмасын, гюн батса да къайырмас, кёк юзюн чанг алмасын». Шу сёзлер булан битген йыры эсине гелген сайын Аманхор: «Бизин ханыбыз гюл йимик дейген хансарайдагъы сутур йырав Темишни гёз алгъа тутуп, сени олай гюллеринг яшагъан чакъы, яшамай сёнгени къолай эди, олар сёнген булан бавлар пашман болмас эди, эгер сени Татарханынг шавлалы гюн болса да, ону шавласы бизге тарыкъ тюгюл, кёк юзю ачыкъ болса, гюнню биз оъзюбюз де табар эдик» деп ойлап.

Къазакълар булан Аманхорну арасында Петр пачаны ва ону ишлери гъакъынды бир гъавур лакъырлар болгъан. Аманхор Петр пача деп эшитсе тюгюл, оъзюн гёргемеген, амма ону гъакъында кёп хабарлар эшитген. Аманхор Петр пачаны ватан учун, эл учун къыйналагъын, ол тыш пачалыкълагъа кеп этме бармайгъанын, оъз пачалыгъына, гележек яшавуну гъайын этип, ватанны маданиятын, техника гючюн артдырмакъын гъайын этип, барагъанын биле. Ол Петрны зулмучу Татархангъа къаршы сала.

Татарханнын халкъгъа зулму берсе тюгюл, дагъы «рагымусу» бармы? Виляятдагъы англавлу тайпа ону гъакъыллы адамгъа гъисаплай. «Къарькарада баш болгъан булан не пайда, башда гъакъыл болмаса... Заман гелир, адамлар чыгъар, ёкъ этерлер олай башланы». Аманхор шолай ойлагъан адамланы

кёбюсюн таный, муна гъали болуп турагъан лакъыр арада: «Мен сизге Жунжун ханны¹ хабарын берейим, – дей. Тынглагызы... Жун-жун гюн тувар булан, гюн батары булангъы бир вилаятда гъукму сюреген хан болгъан. Ону гъакъылгъа зайыплыгъы да ва нече керен къатынлар алса да, ондан авлет болмайгъанлыгъы да бютюн вилаятгъа белгили болгъан. Авлет умут этип, гъар къатын алгъан сайын, алданокъ бешик ишлетип, гъап-гъазир этип къоя болгъан. Уюнде нече къатыны бар буса, ону шончакъы бешиги де болгъан. Тек авлетлери чи ёкъ.

Ханны вазирлери де оъзюне ошай. Къара халкъ оланы уьстюнден хангъа арзгъа барса, хан арзачыланы рагымусуз жазалап къайтарып тургъан.

Жун-жун ханны гъайгевлюю адамлагъя чы нечик де, бара-бара гъавадагъы къушлагъа да белгили болгъан. Хан бир керен вазир-назирлери де булан сарай абзаргъа гезме чыгъа. Терекде къонуп турагъан бир савусгъан Жун-жуннүү гёрөп, булав сарнай:

**Кимни башы бош экен?
Кимни юргеги таш экен?
Ханны башы бош экен,
Ханны юргеги таш экен.**

Хан вазир-назирлерине буюргъан:

– Бу савусгъан да не сюе, къувалап тас этигиз.

Вазир терекден къуваласа да, савусгъан учуп барып хансарайны къалкъысына къонгъан ва бирдагъылай артдагъы күйде айтып къычыргъан. Хан энни лап ачувлангъан, къазапланып гъукму этген:

– Ол тегин жан тюгюл. Буссагъат шону тутуп, мени алдыма алыш гелтиригиз. Эгерден, къутгъарсагъыз, сизин башларыгъызын гесермен!

Вазирлер авлар атдырып, тузакълар салдыргъан, тек нечик де савусгъан-ны тутгъан ва ханны алдына алыш гелген.

Савусгъан вазирни къолунда турагъан кюонде бирдагъы чарнай:

**Хан оъзю токъ буса да,
Къара халкъыны аши ёкъ.
Халкъ айтгъандан да бетер,
Бу ханны чы башы ёкъ**

Хан бек къарсалагъан ва: «Буссагъат шу савусгъанны биширип ашамасам, юргем басылмажакъ, тез-тез къувуруп гелигиз шу месепсизни», – деп вазирлерине де ала-пелекет салгъан. Хан айтгъандан да тез биширип, къызаргъан савусгъан этни ону алдына теберелер. Хан хадирадагъы бишген савусгъангъа къарап айтгъан:

– Айт энни, чарна энни, къурумсакъ, кимни башы бишди?

Шуну да айттып, савусгъанны башын моюруп алыш, ашамагъа умутланып, хадирагъа къолун узатгъан. Шо савусгъан бирден тирилип:

– Савусгъан эт болмаса, Жун-жун хан ашсыз къалыр, тамашагъа къаргъызы: хан оъзю башсыз къалыр, – дегенде, хан къушну къаркъарасындан башын юлкъыган ва тез уллу авзуна тыгъып, къыжырайгъан ачуу булан чайнап-чайнап ютгъан. Савусгъан ханны къарнында бек уллу ала-пелекет салгъан сонг, ону авзундан башын чыгъартып, дагъы да чарнай:

¹ Бырынгъы къуман - къумукъланы арасында юртолген аты айттылгъан китап.

**Жүн- жун ханны башы ёкъ,
Бешиги кёп, яшы ёкъ,
Савусгъан эт болмаса,
Бу гъайгевниу ашы ёкъ.**

Савусгъан къайтара ханны къарнына тюшген ва ону лап назик ерлерин тырнап, тырпыллай болгъан. Ханны дагъы зат этме кюю къалмай, ол абзар толгъан халкъны арасында биябур бола:

– Докторну алыш гелигиз, алыш гелигиз?!

Гъуя-гъарай салгъан ханны уьстюне доктор шоссагъат елдей болуп етише. Хан, доктор берген дарманланы ичген сонг, савусгъан ханны къарнын талап, дагъыдан бек тырпыллай ва ханны авзундан таба чыкъмагъя алгъасай.

Хандан башгъа гишиге савусгъанны бу гъилласын англама къыйын, хан вазирлерине, авзун къысып юмгъан гъалда, аралгъан гёзлери ва къоллары булан ишаралар этип англата:

– Айланада туругъуз, савусгъан чыкъгъанда, уруп йыгъарсыз. Амма ону къутгъарсагъыз, сизге болажакъын унутмагъыз.

Вазирлер къынгыр къылычларын суверуп, бек белсенип, ханны аралыкъга да алыш токтагъанлар.

Хан аста булан эринлерин gere ва савусгъанны бурнуну учу чыкъмакълыкъда вазирлерине ишара эте. Къылычлар бирче силлене, бираз заман бирев де бир зат да англамай тургъан. Сонг эсин жыйып, туруп къарасалар: ханны башы къаркъарасындан айрылып, ари ташлангъан. Савусгъан буса баягъы терекге къонгъан, ол, вазирлер ойзюн эс этгенин гёрюп, булай жавап берген:

**Ханны алдында яйылгъан
Тепсиси ашсыз къалды.
Тамашаны гёрдюгюз,
Ханыгъыз башсыз къалды!
Жүн-жун ханны энниги
Къатынлары тююнсюон,
Башлары сав къалгъангъа
Вазирлери сююнсюон.**

Савусгъан савгъат гъисапда шулай да айттып, къанат къагъып, учуп гетген.

Аманхор олагъа дагъы да булай деп къоша:

– Татархангъа гъакъыллы хан деп нечик айтмагъя бола. Ол тюгюлмю Абсиягъентни бусурманларыны яшлары гёк гёзлю буса яда чачлары сари буса, рус къазакълардан къошуулгъан ери бар деп олагъа да ясакъ салгъан? Гертиден де, Абсиягъентлилер рус къазакълар булан къыз берип, къыз алыш дослукъда, татывлукъда яшай эди. Инсанланы сыпатлары бирлери акъ, бирлери къара, бирлери сари де болур, амма адамны адам экенин гёрсетеген зат ренк тюгюл, бар затдан алда инсанлыкъ. Инсанлар ханланы зулмусуна узакъ чыдамас, инанаман. Ханланы башлары, Жун- жун ханны башы йимик, гесилер.

Къазакълар Аманхоргъя ва ону ювугъуна уллу гьюрмет-сый этип ёлгъа салалар. Булар къайтагъан вакътиге ясакъ да жыйылгъан.

Къасымбек анасына берген сёзню унутмагъан. Ёл узакъ. Аманхорну Дилбарханымгъа бакъгъан якъдагъы сырын билмек учун, Къасымбек тюпден таба лакъыр башлады, ол, ёлну айланч этип къатын-къызлардан башла-са да, тез къайтып Дилбарханымгъа гелди:

– Айтсана, ювугъум, шу къазакъ къызлары арасында адамны хошуна гелеген ону йимик исбайы гёzel къыз гёрдюнгмю?

– Гёrmедим...Дилбаргъа ошап исбайы къыз аз болур...Къасымбекде, анасы йимик, аралыкъыны гъакъында хабарлама чакъы не гъюнер, не де си-нав ёкъ. Къасымбек оъз къастын зонкъ деп айтып къойгъан:

– Гел, сагъа Дилбарны алайыкъ, Абсиягъга гиев болуп къал!

Ювугъуну базып сёйлейгени Аманхорну кепине гелип, бурай жавап бер-ген:

– Дилбарханымгъа ханланы-бийлени оъктем уланлары герекдир, мени йимиклени ол сан этип турамы? Ата-анасы да Дилбарны магъа бермес эди?

– Сен къабул гёrsенг, анам ишни тюз этер.

Аманхор гъали бу лакъыр къайдан ва кимни талабына гёре гелгенни ме-кенли англагъан:

– Къурдашым Къасымбек, – дей Аманхор ювугъуна аявлу күйде ба-гып, – биз гъали де яшларбыз, къатын-къызгъа къарайгъан заманыбыз етишмеген дагъы! Сен къолтугъунга китаплар да салып мадрасагъа бара-сан, мен сагъа сукъланаман. Мени де охумагъа къастым бар. Илмугъа къаст этейик. Мен чи ханны къуллугъуна тюшюп, охувдан айырылып тураман. Гъали бизге къатын-къыздан эсе, охув тарыкъ. Бары да арювлюкню, бары да гёzelликни чинк алдын илмудан табайыкъ. Дилбарханымны гъакъында айта бусанг, мен баягъы гюн о сизге гелгенде де айтдым, гъали де шону алгъыш этемен: насиplини ожагъында гелин болур...

* * *

Уланы ва къонагъы къазакъ гентлерден къайтып, абзаргъа гиргенде, Па-тимат тепсиге Гъюсейн учун янгы аш сала тура болгъан. Бу тепсиге Къа-сымбеклер де къошулгъан. Патиматны, не себепдендир, олтурушу гелмеди, ол Апай хоншуларына багъып гетди. Апай уюнде къарши болмагъангъа сююнюп, Патимат Дилбарны уйде яп-янгыз экенин билип, гирив-гиривю булан ишин башлады:

– Къонагъыбыз, Къасымбекни де алыш, къазакъ гентлеге гетген эди. Гете-генде он гюндөн артыкъ къалыбыз деген эди, гъали къарайман, беш гюндөн къайтып гелелер. Къасымбеке: «Булай тез нечик къайтдыгъыз, ишлеригиз-ни битдирип сама болдугъузму?» – деймен. Ол буса: «Ону себебин Аман-хордан сора», – дей. Сорадым. Недей дегин? «Анам, сен айыш этмесенг, неге алгъасап къайтгъаныбызын себебин айттар эдим», – дей уяла турup. – «Айт, этмесмен», – деймен. Къонагъыбыз сени сююп къалгъан экен. «Дил-барханымны гёrmесем турup болмайман, ялкъаман, муна шо саялы къайтып да гелдим, аллагыисен, Дилбарны бирдагъы алыш гелеген күй эт, терезеден къарап гёrsем де, юрекге рагъатлыкъдыр, – деп, сени артынгдан йиберди, алдындағы тепсини жыймай гелгенмен, юрю хари, къызым, бираз заман-гъа барайыкъ.

– Гёrmей гьашыкъ болагъан адат бармы. Ол мени къайда гёрюп сюйген?

– Бир гюн мен сени, эсингде бармы, бизге алып гетгеним, бизге барып чай ичейик деп, шо гюн къонагыбыз да, Къасымбек де уйде болгъан экен, мен бир де эс де этмей къалғанман. Она шонда сени терезеден къарап гёрген. Воллагъ, мени гьеч затдан хапарым ёкъ эди. Бугюн эшитгенде, тамаша болуп къалдым.

Дилбарханым рази болмай, бармагъа оъзюне айып гёре. Патимат дагъы да не сёзлер сёйлеп де, не гереклер этсе де, Дилбарны оъзлеге гелме рази этмеген, тек Дилбардан сёз алгъан:

– Бугюн къой, эртен гелирмен.

Патимат уюне къайтып, тепсини жыя. Патимат ва Къасымбек де аш уйде къалып кёп-кёп лакъырлашалар. Къасымбек анасына ёлда гелегенде Аманхор булан этген лакъырын билдири. Артда Къасымбекни де бир ерге йиберген сонг, къонакъ уйге Аманхорну янына гирип, Патимат Дилбаргъа йимик оъзюню халватын башлай:

– Айтмасман деп тура эдим, балам, айтмасам болмай. Бизин хоншубуз Насрулланы къызына сюов оту къабунгъан. Магъя яшавлукъ бермей, билмеймен не этейим, этген маслагъатларым да, айтгъан сёзлерим де бири де къулагъына гирмей. Сиз къазакъ гентлерден къайтгъандокъ, Дилбарханым мени чакъырды. Анасы Апайгъа бир къуллугъум баргъа бардым. Дилбар къаныгъып да къалған: «Мен сизге гелмеге сюемен, къонагыгъызын къарап гёrmеге сюемен» деп, мен де артыма салып алып гелдим. Къасымбек де, сен де ону терезеден къарап гёрген экенсиз. О гюн Дилбар да эшик арадан таба сени гёрген болгъан. Сиз къазакъ гентлеге гетгенли, Дилбар мени ожагъымдан чыкъмай, сени гъакъындан сорай туруп, башымны таза бэzzер этди. Муна бугюн сиз гелгенни эшите де, шоссагъат артымдан чакъырив йибере. Алгъасап баргъанман.

Не дей дегин:

– Сизге барайыкъ, хари, къонагыгъызын эшик арадан буса да къарап гёрейим, – дей уялмай, таза янгъан инсан, сюовден.

– Къонакъ узакъ ёлда ат булан юрюп къавшалгъан, сени гъайынгда тюгюл, рагъатланмакъ учун янтайып тура, – дедим, олай айтмагъан бусам, геле эди, тангалагъа деп сёз бермей туруп айрылмады.

Аманхор бир хыйлы заман алдына къарап ойлашгъан сонг:

– Бир гюн эшик арадан гёргенмен деп гьашыкъ болма яраймы, мен бу ишге тамаша боламан.

– Оттар сен тамаша болма, о тамаша тюгюл, Абсиягентни уллусу да, яши да сени макътай, халкъын арасында сени гъюметинг кёп; сагъа абур, сый этелер. Дилбар да сени олагъа береген насигъатлы хабарларынгны эшитген.

Бир керен, Терикге сувгъа барма чыкъында, сени орамда гёрген. Айып ёкъ. Яш жан гьашыкъ болгъандыр. Къызъяшны языкъ этме ярамас.

Аманхор айта:

– Патимат апай, мен сизде турагъаным бир айдан да кёп бола, сени анам йимик гёремен, сен мени анамсан, сени булай лакъырланы этмеге де уяламан. Мен къыз сюймеге, къыз къарамагъа гелмегенмен. Атам ойлсе де, атамны орнунда анам бар. Ондан ихтияр, пурман болмай туруп яраймы.

Ондан къайры да мен яшман, къатын-къыз къарайгъан заманым тюгюл. Дилбар уллу ожакъыны ойкем къызыдыр, о сюйген учун да ону ата-анасы мени йимик ярты-ярым етимге къызын береми?

«Бугюн, буссагъат», – деп жавап къайтарма алгъасаса да, Патимат бургъучлап булай деди:

– Атам ёкъ деп, уланлар къызлар сюймей турагъан адат ёкъ, заманы гелгенде ананг да билер, о да рази болур.

Аманхор алдына къарагъан күйде ойгъа, пикругъа тюшюп къала, Патимат чыгъып гете.

Патимат онда барып Дилбарны, мунда гелип Аманхорну халватгъа тута туруп, эки де яшны бир- бирини гъакъында ойлайгъан этип битген эди.

Экинчи гюн Дилбарханым сёзүнде табулду, Патиматлагъа гелди. Алдагъы күйде Аманхор терезеге тикленген. Дилбар ариги уйге гирип, Патиматны янында олтура.

Аманхор эшикни ярты ачылгъан авазындан Патимат Дилбаргъа оъзюн гёрсетеңенин биле.

Аманхор гъали болгъунча гъеч бир де гёrmеген татли хыялланы ва гыслени толкъунларында юзе буса ярай, ол тамдан Къасымбекни дутарын алып чертип-чертип йырлады:

**Бармагъымны бувунларын ойнатып,
Тырнагъымны чилле къылгъа ялатып,
Къолумдагъы дутарымны кюйлейим,
Гъавасландым, бир-эки сёз сёйлейим.**

**Гёленткиси эшик артдан гёрюнген,
Чачлары оърюмлердей оърюлген,
Эртен чакъда къувлугъаны гюлмю экен,
Женнетлерден учгъун чыкъыгъан нюрмю экен.**

**Къашлары эки къалам сураты,
Самайлары тотукъушну къанаты,
Гент ичинде гёzelликтеге айтылгъан
Дилбарханым тюгюлмю экен шону аты.**

**Яш юреклер сени гёрюп яйнасын,
Насипли уйде сендей гёzel ойнасын.
Аманхорну сёзю хата болмасын,
Сени гёрген сагъа къарап тоймажакъ.**

Аманхор дутарны къайтарып илмеге къараса да, Къасымбекни тилевионе гёре бир-нече сарынлар дагы да айта:

**Ойнатып бармагъымны,
Тырнаташтырнагъымны,
Чертейим дутарымны
Айтайым агъ-зарымны.**

**Эшик артда сюелип,
Боюнг оълчеп не этесен?
Къыргъа чыгъар адам ёкъ
Онда кимни күтесен?**

**Гирип гел чи тартынмай,
Ким экенсен билейим?
Гъасиретли, гъаваслы
Нюр юзюнгню гёрайим.**

**Бавланы гюлюмюсен?
Женнетни гюрюмюсен?
Эшикден геле ярыкъ
Худайны нюрюмюсен?**

**Эшик артда сюелип,
Яшырма чы бетингни!**

**Уялмай уйге гирип,
Гёрсөт чи гьюрметингни.**

**Эшийтмейсен сёзлерим,
Авурмусан къулакъга.
Уялмай гирип гелип,
Хошгелди эт къонакъга.**

**Хансарайдан гелгенмен,
Хангъя ясакъ етдир деп,
Дутарым тоқтатайым,
Сарынларым битди деп.**

Аманхорну сёзлери Патиматны сёзлери булан бирче къошулуп, Дилбарны юргине бугюн бек таъсир это, ол Аманхорну даймликге оъзюню юргинде сыйындыргъан. Дилбар Патиматгъа не айтарын да билмей, бир башгъача адамдай болуп, къанатлангъан къуш йимик уюне гете.

Арадан дагъыда бир нече гюнлөр оътиюп, Абсиягъентге бары да жыйылма герекли алифан (ясакъ) топлана. Аманхоргъа хансарайгъа къайтма герек.

Патиматны къасты, Абсиягъентни адатына гёре, Аманхорну ва Дилбарны бир-бири булан къол алдырмакъда. Бу гентни адатына гёре, гелишингинче улан да, къыз да ёлугъуп, бир-бирин ушатгъан сонг, къол алышмагъа герек болгъан. Оланы бир къардашы къызыны да, уланны да никагъ той болгъунча алдын биревлеге чакъырып, оланы бир-бирине гёрсете. Къыз-улан бир-бирин ушатса, шо ерде олар къол берип, къол алалар, ата-анасыны разилиги булан. Шондан сонг къызыны, уланны атасы-анасы сёйлешип, оъзге дос-къардашын жыйып, экмек сындырагъан той эте болгъанлар. «Этмек сындыргъан» тойдан сонг, узакъ къалмай, никагъ той этиле.

Аманхорну адамлары булан Дилбарны ата-анасыны арасында юрюп турған гелечилер де ёкъыга гёре, Дилбарханым да сюймей ата-анасындан ихтиярсыз Аманхоргъа къолун бермеге, Аманхор да сюймей анасындан ихтиярсыз Дилбарны къолун алмагъа.

Ноябрь¹ айны бешинчи гюню бола, Аманхор жыйылгъан алифанны къалгъан-къулгъанын хансарайгъа йиберип бите.

Ноябрь айны алтысында къайтмагъа гъазирлик гёре.

Гечени Къасымбеклерде ашап-ичип йиберелер. Патиматны гёзюне юху гелмей, ойлай: «Эртен Аманхор гетежек, башлангъан ишим къалды, ари-бери чапгъаным бары да бошуна гетди».

Гъюсейн-агъа бу ишни тезден биле. Ол Патиматны хасиятын кёпден таңый.

Эгер Аманхор Дилбарханым булан бетге-бет гёрюшюп, сёйлешип болмасалар, бу ишни Патимат артына етишдиргингинче Аманхор гетип къалса, Патимат сав бир жума уйде авруп ятажакъ.

¹ Язывчу бусурман тархны бугюнгю бизин тархлагъа оъзю айландыргъан. Биз бар күйде беребиз.

Гьюсейн-агъа Патиматны башындагы гъалны англап:

– Оъзюнг де юхламайсан, мени де къоймайсан, бу не битмейген ой, къайгъы болду сагъа; къызыны, уланны ихтияры оларда оъзлерде, сен гюч булан, барчы-гелчинг булан, худайны языву болмаса, олагъа бир зат да этип болмассан, – дей, – ятгъансан, оъзюнг де юхламайсан, мени де къоймайсан, – деп ачувлана.

Патимат тёшекде, ятгъан еринде бир-эки авлангъан сонг:

– Мен Патимат – Патимат тюгюлмендир, башлагъан ишимни ярты къойсам: эртен мен оъзюм айтгъанны этдирмей къойман, худай--худайдыр, озокъда, неге къояман дагъы? – дей.

Танг вакъти болгъан буса ярай. Узакъ къалмай эртен бола, гюн чыгъа.

Патимат сумавар да салып, чай къайната, бериги уйде Гьюсейн-агъагъа, ариги уйде яшлагъа да чай берип, оъзю ёрта Дилбарханымлагъа. Дилбарны янгыз уйге де салып, ону алдында ялгъандан йылай ва булавай дей:

– Сав гече къонагъыбыз гёз юммай чыкъды, оъзю де юхламады, мен Дилбарны гёрмей, къол алмай гетип бараман дей. Бугюн гетеген гюню. Сумаварны къайнатып, чай гъазирлеп алдына элтип саламан, ичмей айта:

– Мени юрегиме сюов оту къабунгъан. Мен уюме къайтып болман, – дей. Бугюн барып Терик сувгъа тюшюп оълемен, – дей. О хараба Терик де бу гече ташып чыкъгъан, къайыкъыланы ягъагъа чыгъаргъан къайыкълары сувну ичинде къалгъан. Гъейлер, анасыны гёзю ёлдадыр, бугюн-тангала уланым гелер деп, биревлени аявлу баласы бир сени учун языкъ болуп къалажакъ, – деп йылай.

Патиматны сёзюне тынглап, Дилбарны Аманхоргъа языгъы чыгъа, ол гёзлериinden бюртюк-бюртюк этип танажарлардай гёзьяшлар акъдыра:

– Гъейлер, бу не сёздюр, бу не хабардыр, биревлени азиз баласы мени учун Терикге батажакъ. Патимат, анам, бажим, Аллагыны хатири учун ти-леймен: барып къонагъыгъызгъа бир маслагъат эт, мени учун оъзюн языкъ этмесин. Мен атам-анамдан ихтиярсыз ону булан гёрюшюп, сёйлешип, оғъар къолумнун берип болмажакъман. Худай мени къаргъар.

Патимат айта:

– Маслагъат береген ерден ону иши озгъан. Сав гече де, бугюн де биз оғъар айтмагъан сёз къалмады. Бир къулагъындан гире, бирисинден чыгъа. Гъашыкълыкъ чархына сингип битген. Гъейлер, Терик сувгъа гетип сама къалмадымы, барып къарайым, – деп, Патимат гете.

Дилбарны юрегин дерпт къуршай. Аманхор сувгъа тюшюп оълсе, гентеге хабар тюшер, Дилбаргъа гъашыкълыкъдан бу улан бу балагъыны этген деп. Адамлар сёйлер: Дилбар бетин-башын да ачып, ят адамлар булан къаршылаша болгъан деп, мен биябур болурман, атам-анам урушар деп ойлай.

Патимат уюне къайтгъанда, уйде Аманхордан башгъа гиши болмагъан. Ол Аманхорну да янгыз ерге алып айта:

– Балам, Аманхор, мен эки арада аварада къалгъанман. Сени гетегенинни Дилбар билген. Эртенокъ мени чакырып баргъан эдим. Сизге чай да берип гетген эдим, не хабар бар экен деп. Дилбар эки де гёзюнден къан акъдырып йылай. Бугюн гете къонагъыгъыз, тек мени парахат этмей, къолумнун алмай, магъа къолун бермей гете, шолай гетсе, мен оъзюмден умут уъзежекмен, Терик сувгъа батып оължекмен дей. Кёп сёйледим, кёп маслагъатлар бердим, тынгламай, гынкъ этип йылай. Къаркъараасына гъашыкълыкъ син-

ген. Балам, Аманхор, бугюн шо къыз Терикни айламасына атылып оъзюн гъалек этежек. Апай бийкем, языкъ биргине-бир авлетинден айырылажакъ сени учун. Мен тилемен, балам, шону парахат этмейли, къолунгну берип, къолун алмайлы гетип къалма. Аманхор:

– Къол бермек де, сёз бермек де бир йимик, – дей, – мен огъар сёз бергенден сонг, герекмен сёзюмню ерине етишдирмеге. Балики, анам бу ишге рази болмаса, мен не этермен. Анам мени оъсдюрген, гичиден уллу этген; бугюн башыма къолум етген деп анамны мени уьстюмдеги къыйынларын унтууп, ондан ихтиярсыз мен бу ишни нечик этейим? Анам рази болмайман десе, Дилбаргъа берген сёзюмню къайтарып нечик алайым? – дей.

Патимат Аманхорну бек теренлешип барагъанын гёрюп, ону сёзюн бёлдю де: «Сен бугюн шо къызызьны оълюмден къутгъар. Мен бойнума алан: анагъызын уьстюне оъзюм барып, ону бу ишге рази этмеге».

Аманхор ойлап, амалсыз болуп, пикругъа тюшюп, айта:

– Биревлени къызы мени учун гъалек болмасын, барып алыш гел, къолун да алайым, къол да берейим.

– Дилбар уыонде ёкъдур, – дей Патимат, о гетгендер Терикге, сувгъа бараман деп, гъазир болуп тура эди, сувну багъана этип, Терикге атылмагъа барма тура эди. Сен тез Терикге бар, шонда гёрюшюп, шонда къол алышып къалсагъыз да ярап.

Аманхор олтургъан еринден алгъасап тура, Къолуна Къасымбекни къомузун да алыш гете Терик сув ягъагъа. Барып къараса-сув ягъада Дилбар ёкъ, Аманхорну «мен геч гелгенмени экен, мен гелгинче сувгъа атылып сама къалмагъанмы», деп эсине геле.

Аманхор сув ягъада бир тал терекни тюбюонде де олтуруп, ойгъа, къайгъыга тюшө.

Патимат Аманхорну Терик ягъагъа да йиберип, барып Дилбарны алдында эки де къолун тизине уруп ялгъандан йылай:

– Къонагъыбыз Терикге гетип къалды, мен ону токътатып болмадым. Гъосейн де ёкъ уйде, Къасымбек де чыгъып гетген, магъа тынгламады. Къызым Дилбарханым, языгъынг чыкъсын, юрегинг сени таш тюгюл чю, бар шону артындан, къойма шону гъалек болмагъа.

Дилбарны бек языгъы чыгъып, къолуна кажинни де алыш, алгъасап сув ягъагъа барма тура. Ол Патиматгъа булай дей:

– Къолумну ата-анамдан ихтиярсыз бермен, къонагъыгъызгъа маслагъатлар этермен, гъалек болмагъа къойман, мени сёзюме тынглар бугъай.

Дилбар Терик ягъагъа багъып алгъасай.

Аманхорну эки де гёзю айланадагы дёгерекде. Дилбарны излей. Къыйинала. Къараса, юртдан кажин булан бир тиштайпа геле. Яхши тергеп къараса, ол гелеген Дилбар экенни билип сююне. Аманхор сююнмекликден къомузну согъуп, таъсирили кюйлени мунглу авазларындан эки якъын толтура.

Дилбар тал терекни тюбюндеги Аманхорну эс этип, худайгъа шюкюр эте, гечикмей заманында Терик ягъагъа гелгенине оъзюн бек уллу наисипли гёре. Аманхоргъа айтмагъа кёп гъасиретли сёзлерден толгъан Дилбарны юрги де, ою, пикрусу да – Аманхор, ону тюшюонде де, тюлюнде де, къанында-жанында да – Аманхор.

Дилбар уяла туруп, енгилден аста юрюп, Аманхор олтургъан терекни салкынына гирди, сингди. Терик ягъа, эки тал терек, эки гъашыкъ, от-орман, бютюн табиат. Аманхор йырлай, йырны ангы гайбат гёрюньюшюн бек гъайран эте:

АМАНХОР АЙТА:
Бахчаны гюлюмю экен,
Дюньяны нюрюмю экен,
Терик сувгъа гелеген
Женнетни гьюрюмю экен.

Сен гьюрю, мен малайик,
Экибиз дос болайыкъ.
Биз экибиз дос болсакъ,
Къайгъы-дерт негер лайыкъ.

Терикге къаршы къала,
Ичинде къызлар бола.
Къолума къолунг берип,
Ювукъ гелсенг не бола?

Арекде эретуруп,
Этме сен мени пашман,
Гъашыкълыкъыны татывун
Билип турагъан яшман.

ДИЛБАР АЙТА:
Терик ягъагъа гелип
Терен ойлар ойлайман,
Сагъа къолум бермеге
Бирден-эки болмайман,

Терек тюпде олтурup,
Къомуз чертип йыбанып,
Неге къолум берейим,
Ят игитте инанып.

АМАНХОР АЙТА:
Узатгъан бедев къолун
Игит къайтарып алмас,
Къолунгну тартма менден,
Худай язмагъан болмас.

Юрюп гелип яныма,
Бер чи къолунг къолума,
Узакъ ёлгъа бараман,
Алгъышлар эт ёлума.

ДИЛБАР АЙТА:
Худайма ялбарып,
Сапарынг алгъышлайман,
Юрек салып гъасирет
Дуалар багъышлайман.

Сюймек недир, билмеймен,
Ону отуна гюймеймен,
Таныш тюгюл игитте
Къолум берме сюймеймен.

АМАНХОР АЙТА:
Юрюп гел чи яныма,
Онг къолунгну тутайым.
Къолунгну тутгъан гъалда
Озюмню унутайым.

Къолунгну бер сен магъа,
Рагъмат тилеймен сагъа.
Терик ягъа – сув агъа,
Оыктем болма чы магъа.

ДИЛБАР АЙТА:
Терикни ичи терен,
Игит улан, яхши эрен,
Къолумну бермеймен деп
Айтагъаным учь керен.

Ялбарып ялынчым бар,
Аявлу къонакъ яшгъа.
Къол берип, къол алмакъыны
Къойса экен деп язбашгъа.

АМАНХОР АЙТА:
Яйнап гелген язбашны
Бюрленген терегисен,
Дюньяны гёzel къушу,
Сен мени герегимсен.

Гесип ташлап умутум,
Бузлатдынг юрегимни,
Яраларын хозгъадынг
Янывлу юрегимни.

ДИЛБАР АЙТА:
Гюрюлөр алгъыш этип,
Малайиклер дуа этсин.
Юргимни ярасын
Худай оъзю сав этсин.

Алтын юзюк, жавгъар къаш,
Сюевлю бармакъгъа къаш.
Къол алыш, къол бермеге
Алгъасама, къонакъ яш!

Дилбарханым, амал бола туруп, ата-анасындан ихтиярсыз къол бермеге болмай. Аманхор «Мени Патимат алдатгъанмы экен дагы?» – деп ойлай. Ол оъз-оъзюне бурай сёйлей: «Юрегим сыныкъды, бу сыныкъган юрегим-ни адамлардан яшырып къайда салып сакълайым энни?».

Аманхор Дилбаргъа айта: «Юрегимни сувутдунг, къанымны къачырдынг, къар йимик бусанг да, мармар ташдай сувукъ экенсен, къызы».

Дилбар бюртюк -бюртюк гёзьяш тёге. Тастаныны буччагъы булан бетин яба, йылавун токътатып болмай.

АМАНХОР АЙТА:

Дым гёзлеринг тастар тюпде яшырып,
Гёзлерингни сюзлендирип не этесен,
Яралангъан юрегимни устьюндөн
Итти бичакъ булан балгъам сүртесен.

Итти бичакъ бирден-бирге яралай,
Юрегимни туврап-туврап паралай,
Яралангъан юрегимден къан агъа,
Эмчилиеринг ёкъму, Дилбар, гъеч магъа?

Дилбар Аманхорну бүлбүлдей чарнайгъан тилине, ону агъ-зарына гъавасланып, юргине гъашыкълыкъ гъавасы тюшюп, юрюп бара да, Аманхоргъа къолун узата, Аманхорну къолу оъзюню къолун къысып алгъанда Дилбар:

– Худайны маслагъатын гёзлейик, юргингде дерт сакълап, оъзюнг-оъзюнге къыйын этме, яхши ёлгъа бар, ёлунга дуачыман, гёрюшгүнче гече-гюн яхши болсун, – дей. Кажинин сувдан толтуруп, Дилбар уюоне нечик къайтгъаны билмей къала.

Аманхор Къасымбеклеге гелип оъзюню къол алышп, къол бергенин билдирип, Патиматны сююндюре.

Патимат шо гюн Аманхорну аш-сув да берип ёлгъа сала. Ноябрьни тогъузунчу гюнүнде Аманхор Хансарайгъа геле. Ол уюоне баргъанда анасына Дилбарны гъакындан бир зат да айтмагъан. Аманхор уюонде турагъаны учь гюн бола болгъан.

Дёртюнчю гюн ону хан чакъыра. Гъавчулар къурумуна ва башгъа гентле-гэ ясакъ жыйыв ишлерин ва оъзге тюрлю ишлени чалтлашдырмакъ учун барма герек деп хан буюргъан. Аманхор оъзюню бек инангъан тулпарына да минип экинчи гюн ёлгъа тюшген.

Аманхор Абсиягъентден гетген сонг, Дилбарханымны юргинде Аманхоргъа гъашыкълыкъ, гъасиретлик бирден-бир арта. Дилбар даим Аманхор гетген якъыттың къарай туруп турат.

Бир гюн Дилбарханым Териқден кажин булан сув алышп гелегенде, инбашындағы сапа-сав кажин ортасындан ярылып, эки ачылып гетген, ичинде-гэ суву Дилбарханымны бетин-башын, устьюн-боюн сыйкъмасув этген. Бу ишге Дилбар бек къыйналгъан, кёп талчыкъыган. «Ол иш магъа анамдан ихтияр алмай Аманхоргъа къолумнун бергенге болгъандыр» деп ойлашгъан. Къыйналып йылай-йылай туруп, юргин басылтып болмай, уюоне баргъан,

уйде анасы Апайгъа айтып, йылавун токътатып болмай, ятып къалгъан. Ахшам ашгъа да турмагъан.

Ятса-ятын, гёзюне юху гелмей. Гече ортадан да ойтюп бара. Гече ортадан ойтген сонг, танг ювукъ бола туруп, гёзю юхугъа бара. Шоссагъат тюш гёрюп, Дилбар уянып къала. Дилбарны гёрген тюшю булай бола: бир уллу уй, уйиню ортасында сандал, сандалны устьюнден яйылгъан ювургъан.

Сандалны¹ бир ягъында Аманхор олтургъан, о бириси ягъында Аманхоргъа къаршы оъзю Дилбар олтургъан.

Буланы экисини де арасында ювургъанны устьюнден таба башы назик, бир къара йылан гелип Дилбарны билегине чырмала. Аманхор туруп йыланны башындан тутуп, Дилбарны хапмагъа къоймай, аякъ тюбюне салып таптап оълтиюре. Дилбар къоркъуп юхусундан уяна. Къайгъысыны устьюне бугъар бирдагъы къайгъы бола.

Дилбар бу тюшню гёрюп уянгъанда, къырдан хоразлар къычырагъан тавушлар эшилие.

«Аллагъя шюкюр, гъали узакъ къалмай танг къатар. Атам-анам да уянарлар. Мен де туруп, уй, къыр къуллукъларыма айланып йиберсем, къайгъыларым, къоркъынам сама да таяр эди» деп ойлаша туруп, Дилбар дагъы да юхлап къалгъан. Юхуда ол бирдагъы булай тюш гёрген: «Къурулгъан бир бийик гъарсинчек. Аманхор ол гъарсинчекде гъарсиллей-уча. Бу тюшню гёрюп Дилбар дагъы да уяна. Танг къатып, белги берип, хоразлар экинчи керен къычыра. Ата-анасы туруп намаз къылалар.

Дилбар да туруп, эртен намазын да къылып, уй, къыр къуллукълагъа айланса да, къыз кёп солгъуш.

Башындан ой, пикру таймай. Этеген къуллукълары къолундан тюшюп къала.

Анасы Апай сумаварны къайнатып, чай гъазир эте, тепси яя. Эри Насрулла гелип олтура. Чайгъа Дилбарны да чакъыра. Дилбар гелип кёп пашман олтура. Анасы Дилбаргъа сорай: «Не болгъан, къызым? Тюнегюндөн берли не бек салыкъсан. Ожагъыбызда бүлбүл болуп сарнай турагъан эдинг. От тюшцион шо сув кажинге, савуттур--сынар. О сынса, уйде дагъы кажин ёкъму? Негер де къыйналып, нени де ой этип турамы», – деп уруша. Дилбар бир зат да сёйлемей чай иче.

Къази Насрулла чай ичип битгенде идарагъа гете. Дилбар тепсини жыйып, чадырасын башына да салып, Патиматлагъа бара. Онда Патимат айта Дилбаргъа:

– Юргимден сююндөн сиз Аманхор булан эл адатын этгенге. Худай сизин тиоз этсин, насили болугъуз!

Патимат олай дегенде Дилбар талчыгъып йылап йиберген: «Къоңагъыгъыз гючден алагъанда йимик къолумну алды. Мен ата-анамдан ихтиярыз бу ишни этдим. Къолумну берген сагъатда къартыллагъан юрегим къутугъуна сыймай буссагъатда да къартыллай. Аллагъ магъа такъсыр этди, инбашыма гётерип гелеген сапа-сав кажиним ярылып эки ачылды. Устьюм-боюм сув болду. Мен ойлагъан күйде, кажинимни сыймагъы – насибимни гери къарамагъы.

¹ Сандал деген булай зат: уйиню ортасын дёгерек этип къазалар, ичин сыйлайлар, устьюнден дёрт түякъылы гиччи стол салалар, столну устьюнден ювургъан ябалар. Отбашдан жыжым алып сандалгъа тёгелер. Къумукъ тилде сандалны маңнасында мангал деген сөз къоллана.

Сав гече юхлап болмай, тангъя ювукъ бола туруп юхлап, тюшюм булан талаша тангъя чыкъым.

Патимат Дилбаргъя маслагъят этип бурай айтгъан: «Савутдур, къызым, сынар. Кажининг сынгъянгъя талчыгъып, гече тюшлер гёргенсендир.

Талчыкъгъан адамгъя тюшлер гёрюнеген адатдыр. Гёрген тюшлеринг яхшылыкъя болсун, – дей.

– Къоркъаман, тюшлерим терс йимик, къонаагъыгъызы да ёлу онгайсыз тюшюп къалмай, эсен-аман уюне етишгей эди.

– Талчыкъма, къызым, бир зат да болмас. Тюбюндеги тулпары ону ёлда къоймажакъ. Гелеген-гетеген болур, сорап билербиз. Патимат арив маслагъатлар булан Дилбарны гёнгюн ала.

Патиматны бу маслагъатлары булан да гёнгю ачылмай. Дилбар уюне бара. Атасы идарадан къайтмагъан. Анасы да бир къуллукъя хоншулагъя чыкъгъан.

Дилбар янгыз уйде олтуруп, тюшюн-тюлюн ойлай, мунгайып, Аманхоргъя къол берип, къол алғына гъёкюнүп, бурай йырлай:

**Тирмен ташым наслангъан будайны къылчыгъына,
Ёкъму экен гъеч бир амал юрекни талчыгъына.
Талчыгъып яш юрегим, ачыта кёкюрегим,
Ким такъсырлы бу ишге, кимни душман гёрейим.
Ортасындан ярылды къолумдагъы кажиним,
Бир эди, эки болду, къозлады хонажиним.
Не этме бара эдим сувгъя, къуш гъасирет деп къувгъя,
Сув кажиним ярылып, булгъандым Терик сувгъя.
Бу ишим хата болуп, терс басылды аягъым,
Терик ягъя, сув уистде, янгылышды яягъым.
Терик ягъя сув уистде, къалды бир десте гюлюм,
Артын худай тюз этсин, къоркъунчлу тюшюм-тюлюм.**

Анасы хоншулардан къайтып, уйге гире. Дилбар оъзюнью пашманлыгъын анасындан яшырмакъ учун уй къуллугъуна, огъар-бугъар гирише буса да, ону яшырып болмай. Уюне гъар гюн гелип-гетип юройген хоншу къурдаш къызлары Нюорфия, Зубайда да гелип, Дилбарны гёнгюн алып болмай.

Дилбар бир аз заманы ичинде кёп бек бузулгъан. Ата-анасыны эркин ожагъында, гъар гюн бүлбюл йимик чарнай туррагъан къыз сюе¹ болуп, кюстюне туруп тира. Ата-анасы, авул-хоншулары: « Сагъя не болгъан, бурай неге турасан» – деп сораса да, Дилбар: «Кепим ёкъ, башым авруй», – деп къоя.

Бир гюн Апай къызына: « Къызым, сагъя не къыйын гелип къалды, гёз тийдими? Биревлер халмач этип къойдуму? Сагъя къарап мен де бузуламан. Хоншулар да тамаша болалар. Сен бир хадира ун да алып, Зулейха баживле-ге барып гёз этдир. Рам² ташлатып пал салдырт», – дей.

¹ Сюе болуп – азып битип бара.

² Рам ташлатмакъ – ташлап, чиоуп, тюшюн тюшлемек.

«Анам тюз айта, барып пал салдырып къарасам яхшы», – деп, Дилбар хадира булан явлугъуну буччагъыны тюбюне ун да салып, Зулайхалагъа бара ва оъзюню мурадын айта.

Зулайха Дилбаргъа гёз эте. Бетин, юрegin сыйпай. Сонг, пал салагъан ташларын арт-артындан ташлап, олагъа яхшы тикленип къарай. Бурлугъуп Дилбаргъа:

– Къызым, тюшлер гёремисен? – деп сорай. Къыз Зулайха баживге оъзюню тюшлерин, тюллерин айта.

Зулайха, дагъы да ташларын ташлап, Дилбарны тюшлерин булай ёрай:

– Къызым, сен гёрген къара йылан сагъа намарт юрекли эргиши. Сен шону тузагъына тюшежексен. Бир улан сени ону къолундан къутгъаражакъ. Сен тюшонгде бийик гъарсинчекде гъарсиллейген улан гёргенинг, ол яхшы тюгюл. Гъарсинчекде дарагъачгъа асылып оълюмню къоркъунчу бар. Тюлюнде бир багъанасыз сапа-сав кажин сынып ону сувуна устью-бою батмакъ да, къызым, хайырсыз зат, сагъа да сувдан къоркъунчлукъ бар. Гъар бир балагъын алдында садагъа турар, балам. Уйге барып етимлеге, пакъырлагъа садагъа эт, деп, Зулайха Дилбарны уюне йибере.

Дилбар, гиччи юрeginе тавлар чакъы уллу къайгъылар тюшюп, уюне къайтып геле. Уйде анасы: «Зулайха хала не айтды» – деп сорай. Къызы анасына палчы хала айгъанланы башгъа күйде айтып къоя. Къызын къулагъы къирда.

Аманхор эсен-аман уюне бардымы экен? Ондан не хабар гелер экен деп тура. Хансарайгъа ясакъ алып гетген арбачылар къайтып геле. Патимат олар булан сорашып, Аманхорну аманлыгъын биле ва шоссагъат Дилбаргъа барып ону айта. Къызын юреги бираз паракатлана. Ондан сонг Дилбаргъа, Аманхорну гёрюп, ону булан юрединдеги къайгъы- дертин чечмеге герек эди деген ой тюше.

Бу ой къызын дагъыдан-дагъы бек гъалеклендири. Амма Аманхор гелеген гюзде хангъа ясакъ жыйма гелсе тюгюл, ондан алда гелер деп биревни де эсине гелмей.

Дилбар гюнлени, айланы санай эди, нечакъы санаса да, оланы битдириме кёп авур гёре эди. Гъар гюн бир токътавсуз Патиматны янына бара, ону маслагъатлары Дилбарны юрegin сабур эте, гёнгюн ача эди. Къайтып уюне гелип, уй, абзар къуллукълар булан машгъуллукъда гюнню йибере.

* * *

Оъзюню вилаятындагъы халкъ ачдан языкъ болуп къырылып барагъындан Татарханны бир аварасы да ёкъ. Ол оланы арасында бираз гёз ачгъанларын, яшавну англайгъанларын гъар тюрлю намартлыкъ ёлда ёкълама къаст этип айлана.

Пётр пача буса башгъа пачалыкъга баргъанда, ондагъы халкъланы алдынлы яшавун, техникасын Россияда да болдурмай къойман деп чалыша.

Ол гъали Санкт-Петербург деп уллу шагъар къурма башлагъан. Ону къурмакъ учун тыш пачалыкълардан кёп усталар да чакъыргъян. Пётр оъз пачалыгъындагъы бары да байлагъа ва хоншу вилаятларыны ханларына, башчыларына, оъзлеге ол шагъарны къурувда кёмек этмекни тилеп кагъызлар язгъан ва вакиллер йиберген.

Она шолай оъзюню вакили этип Уллу Пётр пача 1704-нчю йыл господин

Александр Бекевич Черкасскийни Гъажитархангъа йиберген. Петербург шагъарны къурув учун онда кёмек жыйынду болдургъан сонг, Черкасский Гъажитарханлы Тажир Магъаммат Сабир ва Шукрулу деген эки ёлдашы да булан Каспий денгизден таба геме булан Татарханны вилаятына гелген.

Татархан господин Александр Бекевич Черкасскийге, ону булан гелген тажирлеге ойзюню хансарайында беш гече- беш гюн мажлислер къургъан ва кёп уллу къонакълыкълар этген.

Вилаятындагъы бары да яхши йыбавчуланы, йырлавчуланы, бийивчюлени, халкъ хабарчыланы, тарихчилени жыйып, бек тизив йыбавлар берген.

Шолай чакъырылгъан йыбавчуланы, хабарчыланы арасында Аманхор да болгъан.

Аманхор бу вилаятда бусурманча, русча охугъан инг де маданиятлы адамлардан гъисаплана болгъан. Олай да ол ички арада, йыбавда йырлап, ихтилат-масхара булан адамланы бек кепин гелтирме де бажара болгъан.

Аманхор къонакъланы уьстюне къолунда дутары да булан илиякълы күйде, гыорметли салам да берип гирип баргъан. Къонакълар Аманхорну бек ушатгъан, ону булан къоллашып сорашибъянлар. Аманхор ойзюн танытгъан ва оланы таныгъан.

Ханны вазирлеринден бири Аманхоргъа, дутар согъуп йырлап къона-кълагъа гыормет этмекни таклиф этген. Аманхор дутар булан бир-нече күйлөр согъя, такъмакълар айта. Ара-арадан токътап ихтилат-масхаралар эте.

Бырынгы эсги, гъалиги янгы халкъланы яшавундан хабарлар бере. Аманхорну лакъырларына тынглайгъан Магъаммат Сабир: «Илмудан пайынг бар бугъай», – деп Аманхордан сорай, – «Сени лакъырларынг илмугъа байлавлу, шолай болгъанда сен бизге Сулейман пайхаммарны гъакъында аз лакъырт этсене».

– Буса мен ону гъакъында айтайым, – деп башлай Аманхор. Ол Сабирге багъып: «Сулейман пайхаммар болгъан деп сен янгылышасан, ол пайхаммар болмагъан, алдагъы девюрлерде яшайгъан гъакъыллы адатлы пача болгъан», – дей.

Сабир бу ерде Аманхорну сёзюн бёлип, «Сен хатасан, ол пайхаммар болгъан», – деген. Аманхор огъар къайтара жавап берип: «Сулейманнны пайхаммар болгъанын исбат этмек учун далиллэр гёрсет», – дей.

Сулейман пайхаммар болгъанлыгъын исбат этмек учун Магъаммат Сабир: «Ону Къуранда макътап язгъан», деп далил гёрсете, – «эгерде ол пайхаммар болмагъан буса, неге ону Къуран къаламында макътап яза дагъы?» – деген.

Аманхор огъар: «О заман Къуранда язылгъанлагъа пайхаммарлар деп айта бусакъ, къуранда атлары язылгъан Зулкъарнайгъа, Лукъман гъакимге де пайхаммарлар болгъан деп айтма герекми дагъы?» – дей.

– Мен сизге Сулейманнны гъакъында бир хабар айтайым, ону пача болгъаны да, пайхаммар болгъаны да о заман малим болур, – деп, Аманхор Сулейманнны гъакъындағы хабарын башлагъан:

«Ону шагъарында эки гиччи яшы да булан бир тул къатын болгъан. Бу къатын ва яшлары ач-ялангъач къалгъан. Буланы уюнде бары-ёгъу – эки динар акъчасы болгъан. Яшлар ачгъа гечесин-гюнюн бир этип юхламай йылай чыгъа болгъан. Ананы юргели таш тюгюл чю? Бир гюн эртен ол чыдал туруп болмай, шо эки динар акъчаны да алышп, уйден бир хадира да алыш,

яшлагъа аш этип берме ун къыдыра турup, бу шагъарда абзар-абзарны къыдырып айлангъан. Ахырда биревлерден ун да табып, хадира булан ун алып гелеген еринде, къатты ел чыгъып хадирадагъы бары да унну учурup алышетген.

Къатын яшланы уьстюне бош барып болмай, Сулейман пачаны сарайына барып, Сулейман пачагъа елни уьстюндөн арз этген.

Сулейман: – Аллагъ чыгъартгъан елге мен не этейим, – дегенде, къатынны гёзьяшлары тёгюлюп, яшларын да эсгерип, бозлап йибере. Сулейман пача шонда эки къуллукъчусуна буйрукъ этген:

– Бугюн денгизде сапаргъа чыкъма гемелеге малын юклеп онгаргъан бары да савдюгерчилени алыш гелигиз!

Пачаны къуллукъчулары шолай бары да савдюгерчилени Сулейманнны дуванхана уюоне алыш гелген.

Савдюгерчилер: «Пача бизин мунда не учун чакъыргъан экен. Не иш бар экен» деп къоркъуп, олтургъан ерлеринде турup болмай болгъан.

Сулейман гелип, оъзюню тахында олтуруп, савдюгерчилеге сорай: – Сиз бу гече савдюгерге чыкъма гъазирленгенми эдигиз? Денгизде савдюгерчилер, гемечилер елни кёп сюе. Гече сиз Аллагъдан тиледигизми, сен бизге ел чыгъяр, денгизде ёлубуз тынч болсун деп?

Савдюгерчилер айтгъан: «Тиледик, ялбардыкъ. Шюкюр болсун Аллагъя, бугюн бизге ел берди», – дегенлер.

Сонг Сулейман чакъырып яшланы анасын гелтире. Савдюгерчилеге айта: «Сизин пайдагъыз учун сиз Аллагъу Тааладан тилеп чыгъаргъан ел шу къатынгъа зарал этген. Ач яшлары учун хадира толтуруп алыш гелеген унун ел учурup алышетген. Шону сиз тёлемеге герексиз. Мен сизин шону учун чакъыргъанман», – деген.

Къоркъуп турагъан савдюгерчилер, сююнүп, шатланып, киселеринден чыгъарып-чыгъарып гюмош акъчаланы хадирагъа ташлап-ташлап йиберген. Хадира акъчадан толгъан. Къатын сююнүп, алгышлар эте турup, уюнне гелген.

Сулейман пача оъзюню арив илиякълы сёзю булан, къоркъуп турагъан савдюгерчилени де сююндюрген, оъзюню уьстюне арзгъа гелген къатынны да, ону уюонде ачгъа йылап турагъан яшларын да сююндюрген.

Гъакъыллы адамланы сёзю де гъакъыллы бола. Озокъда, шолай гъакъыллы пачаланы, бийлени Къуран да макътар, китап да. Гъалиги заман буса зулмучулукъну заманы. Адиллик аз табулагъан заман, – деп, Аманхор сёзюн битдире.

Аманхорну бу сёзлерин зшигендө, Татарханны огъар ачуундан гёзлери аралгъан, бети тюрлю-тюрлю болгъан. Къонакълагъа сыр билдирмес учун гъараптас Аманхорну мажлисден къувалап чыгъармай къойгъан.

Халкъ муун хабарына тамашалыкъ этип тынглайгъангъа, ажайыплыкъ этип, господин Черкасский Аманхорну хабарын рус тилге таржума этмекни тилеген.

Аманхор оъзюню хабарын башдан-аякъ господин Бекевичге рус тил булан айтгъан. Аманхорну бу хабарын господин Черкасский бек ушатгъан. Аманхордан шолай бирдагъы хабар айтмакъыны тилеген. Аманхор Сулейман пачаны гъакъындагъы бирдагъы хабарын баштай: «Бир ата-анадан тувуп, уйч агъа-ини болгъан. Атасы авруйгъанда бир гюн уланларын чакъырып олагъа

булай васият этген: «Балаларым, мен оылгенде арив татывлу туругъуз. Вё-региз, бир-биригиз булан урушмагъыз, хатиригизни къалдырмагъыз. Къардашланы арасында кёбюсю дав атасындан къалгъан мал саялы бола. Мен мени малымны сизге оыз къолум булан пайлагъанман. Огъар сиз де рази болуп, оылгенде оьзюгоз пайлап аларсыз. Артдагъы абзарда тёбени тюбюнде уллу сандыкъ бар. Уч бёлюгю булан. Шол сандыкъны биринчи бёлюгюндеги зат-- уллусу уланыма. Экинчи бёлюгюндеги зат – ортанчы уланыма, уьчончю бёлюгюндеги зат-- уьчончю гиччи уланыма болур, – деген.

Сонг атасы узакъ да бармай оыле. Атасыны яхшы алдын-артын да этип, тазияты да битген сонг, уланлар тёбени къазып, атасы васият этген сандыкъны чыгъарып алгъан.

Сандыкъны биринчи бёлюгюндөн уллусу уланына кёп алтын чыкъгъан. Огъар ол кёп рази болгъан. Экинчи бёлюгюндөн авлакъда чирип ташлангъан гъайванланы сюеклери чыкъгъан. Уьчончю бёлюгюндөн буса агъач, такъта гесеклер чыкъгъан.

Бу эки де къардашны бетлери бузулгъан. Бек пашман болгъан. «Атабыз бизден эсе улусу уланын кёп сюе болгъан», – деп, оылген ата-анаына бек уллу хатири къалгъан. Гъассилик этген. Агъа-инилени арасында татывсузлукъ бола, дав тюше. Булар атасыны васиятыны гъакъында артда да Сулейман пачагъа дувангъа баралар. Уч де къардаш Сулейман пачагъа атасыны васиятын, сандыкъдан чыкъгъан затланы барын да айталар.

Сулейман бу къардашланы давуна, оланы атасы этген васияттъя, сандыкъдан чыкъгъан затланы хабарына яхшы тынглап къарагъан:

– Сиз, уч де къардаш, алгъасагъансыз. Сабур болугъуз. Сизин атагъызыз бек гъакъыллы гиши болгъан. Ол сизге кёп адилли васият этген. Оьзюню жыйгъан бары да алтынын, гюмюшюн уллусу уланына пай этген. Бары да жанлы малын, къой сиривлерин, тувар гезивлерин, ат, тюе йылкыларын ортанчы уланына къойгъан. Бары да тербенмейген малын: бав -бахчаларын, имаратларын, тавларын, топуракъларын гиччиси уланына пай этген. Мен ойлашып, атагъыздан къалгъан малны гъакъында неге давлагъаныгъызын, неге дувангъа гелгенигизни билмеймен», – дегенде, къардашлар, атасыны васиятын оьзлер англамайгъанындан уялгъан. Сулейман пачаны гъакъыллыгъындан, тюз дуван этгенинден дазусуз бек сююнген. Булар пачаны къолларын алып, оьбюп, оьзлерден гечmekни тилеп, икрам эте туруп, Сулейманы дуванханасындан чыкъгъан. Къайтып арив татывлу яшап къалгъанлар.

Гъали бизин заманларда шолай гъакъыллы адамлар аз табула. Гъали бизде шолай бай адам оылсе, къади, моллалар, бийлер, ханлар тарақъат салабыз деп, къалгъан малны яртысын оьзлеге алалар...

Аманхорну бу сёзлери де ханны ва ону вазирлерин бек къазапландыргъан.

Господин Черкасский Аманхорну бу хабарын да русча таржума этип оьзюне англатмакъны тилеген. Аманхор оьзюню бу хабарын да русча таржума этип башындан аягъына ерли айтып англатгъан.

Март айны он алтысында къонакълар хансарайдан гетелер. Татархан буса бары да алифандыларын чакъырып, жыйылажакъ алифанды гъакъында сёйлей, алифандыларын гъарисин гъар якъгъа бакъдыра.

Аманхорну Абсиягъентге йибере.

* * *

Аманхоргъа Абсиягъентте алифан жыйма гюз айларда барма герекни ерине, язбашда, март айны он сегизинчи гюнүнде барма тюше. Ол гентни идарасына барып, идара раисине Татархан мюгъюрлөп берген кагъызыны бере. Оъзюню къонагъы Къасымбеклөгө гете. Къасымбек уюнде болмай. Эндирейге агъасы Гъайдарбеклөгө гетип табула.

Патимат бийке де, Гъосейн-агъа да хош-беш де этип, Аманхорну уюне гийире. Патимат бийке сумавар сала. Сумавар салып битген сонг, чаба-ёрта барып, Дилбаргъа Аманхорну гелгенин айта. Дилбар Патиматны бу сёзүнден эпсиз бек шатлана.

Къонагъыгъызын гёрге, дертеримни чечмеге жаным-гёзюм тартылып турға эди. Не яхши болду гелип. Сен бар. Башымны жувма сув салгъанман. Башымны жувуп буссагъат мен де гелермен, – деген Дилбарханым.

Патимат уюне къайтып, Аманхоргъа да, Гъосейн-агъагъа да чайлар берген. Гъосейн-агъа ашап, чыгъып гете.

Дилбар уьч-дёрт айланы узагъында даим дерт-къайгъы булан туруп, сыпаты-чырайы бек бузулгъан, алышынгъан. О саялы Дилбар Аманхоргъа гёрюнмеге уялагъан болгъан.

Дилбар Къасымбеклөгө гелип Аманхорну гёргенде бек сююнген. Хош гелди берген. Аманхор да Дилбаргъа хош-беш этип битген сонг, Къасымбекни тамда илинген дутарын алып, чертип булай йырлагъан:

**Хошгелдинг, Дилбарханым,
Эки гёзюм, бир жаным,
Узакъ ёлдан гелгенимен
Увталкъын этип саным.
Сан-саным сан-санынга,
Жаным къурбан жанынга,
Гъасирет гюнлөр гетди,
Гелип болмай янынга.**

ДИЛБАР:

**Гъасирет гъасси жанлар,
Дюнья толгъан инсанлар.
Хангъа йыбанчлыкъ бере,
Бизге гелген мигъманлар.
Худайны сюйтген жаны,
Бизин гентни мигъманы,
Бирдагъы да хошгелдинг,
Тул къатынны уланы.**

АМАНХОР:

**Эсге алып эс этдингми, магъа гёзюнг сатдынгмы?
Мен гёргендей тюгюлсен, аврудунгму, ятдынгмы?
Гюлайландай саргъайып, ажайып гъайран бетинг,
Йыл авруп ятгъан йимик, сари балавуз этинг.**

ДИЛБАР:

Гүнгө бишер гюлайлан, айлар гетип йыл айлан,
Тюлюм булан тюшлерим, мени этген бек гъайран.
Айтмагъя тилим гелмей, тюшом-тюлюм къолайсыз,
Тамаша бар болмасакъ ахыр гюнде талайсыз.

АМАНХОР:

Акъсакъ атгъя мингенлер аягъындан сюрюнер,
Юхлап ятгъан адамгъя тюшде не де гёрюнер.
Тереклер орнатарбыз, бавгъя шантал чачарбыз,
Айланма чы сёзюнгден, эркин ёллар ачарбыз.

ДИЛБАР:

Айлана айлар, гюнлер, юрекде кёп тююнлер,
Биз орнатгъан бавларда чарнармы экен бюлбюллэр?
Худайгъя ялбарайыкъ, садагъалар сояйыкъ,
Болгъан ишни устюндөн пердев тартып къояйыкъ.

АМАНХОР:

Пердев тартып яшырма болгъан зат ёкъ арада,
Яшланы арасында болмаймы масхара да?
Арада болгъан ишлер масхара болуп къалсын,
Талчыкъыган юрегинге худай сабурлукъ салсын.

ДИЛБАР:

Кёк юзюн булат басгъан, янгур явуп озгъан ёкъ,
Сен баҳча деп, мен гюл деп, худай языв язгъан ёкъ.
Гёрюшген гюндөн тутуп ишим тахдай къурулмай,

Тюлюм булан тюшлерим, яхшылыкъыга ёралмай, – деп турагъан еринде талчыгъып, йылап ийбере.

Аманхор чалып турагъан дутарын токътатып, Дилбарханымгъя, алдына барып, булагай сорай: «Сени алдынгъы Дилбарханымгъя ошайгъан еринг къалмагъан. Аврудунгму, бу не ишдир, азып сари балавуздай неге саргъайгъансан?» – дей.

Дилбар оъзюню тюлюн-тюшюн, Зулайха апайны пал салып айтгъан ёравларын Аманхоргъя айтып йылай.

Аманхор къольявлугъу булан Дилбарны гёзьяшларын сибирип, гёнгюн алмакъ учун оъзю билеген насиғъатланы эте. «Тюшде не де гёрюнюр, душман не де сёйлер» – деген аталар. Негер де юрегингни талчыкъырмай, яш жанынгны къыйнама. Аллагъ язгъаны гёрюрбюз». Аманхорну бу сёзлери Дилбарны юрегине бираз сабурлукъ сала. Ол уюоне къайтып геле.

Аманхор идaranы язывчусу Къазанфар булан алифан жыйывну гъакъында гентлерден айлана. Гентлерде ясакъ жыйыв апрелни бешине тамам бола. Ону топлап хансарайгъа ийберип, Аманхор оъзю де къайтып бармагъя гъазирлик гёрюп айлана.

Дилбар Аманхорну янына гъар гюн гелип, гетип юрой. Аманхор къай-

тгъынча бир гюн алда гелип Дилбар Аманхоргъа сорай: « Гъали гетсенг, узакъ къалмай гелирмисен?» Аманхор гюзде ашлыкълар къайтарарагъанда гелирмен дей. Энни гелегенде Тойтёбеден анамны, къызардашымны да мунда гёчюроп алыш гелемен. О заман Патимат сени атангны, анангны, мени анамны, къызардашымны арасында арачылыкъ этер. Сени де, мени де аралыгъыбыздагъы ишни олагъа айтып англатар. Биз де сонг, Аллагъ буюрса, биз сюйгендей болурбуз, – дей.

Дилбар къайтып уюне гете. Аманхор гече ятып, эртен туруп ёлгъа атын гъазирлей, оъзю онгарыла. Патимат эртенги ашын гъазирлеп, Аманхоргъа ёлгъа аш онгара. Гъосейн-агъа да, Аманхор да тепсиде ашама олтура. Шу арада чакъ булутланып, кёк кёкюреп, себелеп янгур явуп йибере. Патимат янгургъа къарап, бизде бу янгургъа яйсан деп айтлыла. Берекетли янгур, сапарынг да берекетли болур дей.

Патимат тепсини жыйып, Аманхор гетгинче Дилбаргъа гёрме гел деп айтма артындан барайым деп айлана. Аманхор булан савболлашмакъ учун Дилбар гирип къала.

Патимат алда аш уйде савут-сабаны жувуп айлана. Гъосейн-агъа абзарда явун сувланы тереклеге онгара:

Аманхор къомуз согъуп, экиси де бурай сарынлар аита:

АМАНХОР:

**Янгур ява себелеп, бюртюгю бурчакъ йимик,
Хошгелдинг, Дилбарханым, гийими къурчакъ йимик.**

ДИЛБАР:

**Янгур ява себелеп, бюртюгю дана-дана,
Къурчакъ гёнгю йыбанмай, къайгъыдан яна-яна!**

АМАНХОР:

**Къайгъы булан, ой булан жанынгны къыйнама чы,
Яш жанынг языкъ этип, нени де ойлама чы.
Базардан бадан алдым бал бюркюп ашамагъа,
Жаным, чархым гъасирет, къайгъысыз яшамагъа,
Сапаргъа гетип бараман, бер чи къолунг къолума.
Гёрюшгүнчө гюн яхши, алгъыш эт чи ёлума.**

Аманхор эретуруп, Дилбарны алдына барып, къолун да алыш савбол эте. Ол заман Дилбар бурай дей:

**Сапарынг бир аламат, ёлунг болсун саламат,
Яхши ёлгъа бар улан, сен Аллагъыга аманат.**

Аманхор Гъосейн-агъагъа, Патиматгъа савбол да этип, атгъа мине. Атны башын Тойтёбегентни ёлуну, хансарайгъа тюз эте. Уй ессилер артындан алгъышлар айтып къычыра, къолларын силлей.

Дилбар орта ёлда оъзлени къабакъ алдындан къарап, Аманхорну Терик ягъадагъы агъачланы арасына гирип гёрюнмейген болгъунча оътгерген.

* * *

Муслим – Татарханны къулу. Яхшы санияты бар. Ханны ун, бояв тарта-
гъан тирменлерини устасы. Муслим, къуллардан болса да, ханны алдында
абуру-сыйы бар адам. Ол оъзюню уланына сюннет той этгенде оъзге адам-
лардан къайры ханны ва ону вазирлерин де чакъыргъан болгъан. Буса да
хан оъзю тойгъа бармай, вазирлеке барма ихтияр берип къойгъан. Шолар да
Муслимни тоюна барма пешемей, уланларын йиберип къойгъан болгъан-
лар.

Аманхор Абсиягъентден де къайтып, хансарайда гъисабын, суалын да
этип, Тойтёбегентдеги уюне гелгенде, тойгъа къарши бола. Муслим Аман-
хорну да тойгъа чакъыра. Ол да къомузун да алып тойгъа бара. Тойда гъу-
рагъур, чай, мусаллес, чагъыр, гъаракты аякълар ичиле. Бир-бир йырчылар
ханны, вазирлерин макътап йырлай. Бир- бир ширикъайлар буса оланы
макътап алгъышлар этип аякълар иче, той гётериле.

Аманхор къарап буланы гёргенде, ичинден ачувлана. Той есси гелип мууну
тепсиде олтурта. Бугъар башлапгъы салам аягъын бергенде, бу къомузну
чертип йырлай:

**Сюннет той чайлы болсун, пилаву майлы болсун,
Шорпа ювуртлу болсун, сюннет той къутлу болсун.**

**Ярлы уланлар олтуруп, арив йыбав этейик,
Ярлы тойгъа хан гелмей, огъар да биз не этейик.**

**Юрегин чечип болмай, сёйлеме сёзю ярлы,
Ярлыны оъзю ярлы, ярлыны гёзю ярлы.**

**Сюннет той чайлы болсун, пилаву майлы болсун,
Шорпа ювуртлу болсун, сюннет той къутлу болсун.**

Экинчи бал аякъ къолуна берилгенде, Аманхор булай айтып йырлап,
иче:

**Йырлайыкъ, йыбанайыкъ, бу тойдан къуванайыкъ,
Юхлап булай турмайыкъ, юхудан уянайыкъ.
Юрекден гъасиретбиз эркин сёз сёйлемеге,
Бизге де ярамаймы, дюнья ишин билмеге.**

**Булай къалмас заманлар, тюрленерлер адамлар,
Илму алыш гёз ачар, бизин йимик наданлар.
Сюннет той чайлы болсун, пилаву майлы болсун,
Шорпа ювуртлу болсун, сюннет той къутлу болсун.**

Уъчюнчю бал аякъ къолуна гелгенде булай деп иче :

**Ачылар эркин ёллар, узана къысгъа къоллар,
Ярлыгъа да ярашар сюр ягъалы хас тонлар.**

**Ярлыгъа да гюн гелир, яман тонун ташлайгъан,
Идарада олтуруп, гъукму этип башлайгъан.**

**Ол гюнлер алдыбызда, оълмегенлер гёрежек,
Ярлылар жыйылышып, байны малын бёлежек.**

**Сюннет той чайлы болсун, пилаву майлы болсун,
Шорпа ювартлу болсун, сюннет той къутлу болсун.**

Аманхорну бу йырлары вазирлени, назирлени уланларыны хошуна гелмей. Амма тойдагы халкъны кёбюсю Аманхордан дагъы да йырламакъны тилейлер. Аманхор къомузун чертип бирдагъы да бурай йырлай:

**Мен йырлайым, сиз тынглагъыз, къурдашлар,
Сюннет тойну къутлап гелген ёлдашлар,
Мен сёйлейим ярлы уланны гъалындан,
Бий ханланы урлап жыйгъан малындан.
Бийлер, байлар гъарам малны еслери,
Оланы бар «янгылмайгъан» эслери.
Оыткюр чыгъа акыргъанда сеслери,
Дарай, атлас ланс-ланс эте уьстлери.
Ярлы уланлар мал къазанса, кюлейлер,
Орамларда очар къуруп сёйлейлер.
Орамланы къап яртысын бийлейлер,
Ярлы юрек яралангъан, билмейлер,
Сувдан чыкъгъан ач сюлюкдей ябушуп,
Соруп-соруп къаныбызыны ичелер,
Ярлы уланлар гюн шавласын гёрмесдей
Макюр гъилла булан план бичелер,
Ярлы гюню – сувгъа бишген гъалтама,
Бий ханланы къазанындан май тама.
Ярлы ишлеп яз-яй хангъа мал табар,
Салкъын уйде ханлар ятып, ял табар.
Ярлы тойгъа хангъа гелме ярамас,
Вазир, назир бу не той деп сорамас.
Олар бизге гъеч яхшылыкъ ёрамас,
Заман гелир, биз де олагъа къарамас.
Биревлер оърден тёбен тюшерлер,
Бу дюньягъа къагъруманлар гелирлер,
Биревлер тюпден оърге минерлер,
Оълмегенлер ол заманны гёрюрлер.
Ол заманны ярлы уланлар чакъырар,
Бийлер, ханлар, вай аман! – деп акырырар.
Пайда бермес тилев булан йылаву,
Майлы болсун сюннет тойну пилаву.**

Той битип, гъар ким уйлю-уыоне къайталар. Аманхор экинчи гюн бир-нече ёлдашлары да булан Тойтёбени ювугъундагы агъачлыкъга барып, ахшам болгъунча гъав этелер.

Аманхорну бир затда да хабары ёкъ. Гече сюннет тойда болгъан вазирлени уланлары хангъа Аманхорну уьстюнден арз этгенлер. Хан шоссагъатда алгъасавлу мажлис чакъыргъан...

Мажлисде ханны вазирлери ва хансарайны дуван къадилери жыйылгъанлар. Хан мажлисде булагай айтгъан:

– Бу йыл март айны онунда Гъажитархандан учь адам гелип, мени сарайымда беш гюн къонакъ болдулар. Алтынчы гюн биз оланы сизин булан ёлгъа салдыкъ. Къонакъланы бири Москвадан гелген Пётр пачаны вакили господин Бекевич Александр Черкасский эди. Экевю де Гъажитархан тажирлери Магъаммат Сабир, Шукрулу эдилер. Сиз айта туруп, алифанчы – ясакъчы Аманхор яхши йырлап болагъан, кёп хабарлар билеген адам деп, къонакълагъа йыбавгъа ону чакъырма сизге ихтияр берген эдим. Чакъырмалы болмагъан экен. Сиз де эшиздигиз, мен де эшиздим, ону бары да йырлары, хабарлары бизин хансарайны мысгъыллап, иришхат этип, бизге къаршы айтыла эди.

Гетген гече бизин тирменчи Муслимни тоюнда да ол бизин хансарайгъа къаршы шолай йырлагъан ва хабарлагъан. Ону уьстюнден гелген арзлар мени алдымда тура. Булагай яшлай магъа, мени къурууму мағалиденокъ къаршы хабарлайгъан адам, уллу болуп, къолу башына етишсе не этер? Ол олай уллу болса чы, оъзюне кёп ёлдашлар да тутуп, магъа, мени халкъыма къаршы дав да эттер. Огъар мени гъукмум – оюм шулай: Ону эки де гёзюн инелеп сокъур этмек. Оъмюрю бар чакъы зиндангъа салып сакъламакъ.

Ханны бу гъукмусуна хансарайны дуванчы къадиси рази болмагъан. Ол булагай деген: « Аманхор гъали де яш. Яшны сёзюн гысапгъа алма ярамас. Яшны сёзю де яш бола. Ханым, ол сагъа алифанчы болуп ишлейгенли бир йыл битип, экинчи йылгъа айланды. Аманхор сени тапшурувларынгны, ясакъ жыйывунгну, оъзге ясакъ жыйывчулардан эсе алда тамам этди. Огъар олай къатты гъукму этип, эки де гёзюн сыйтип, дюньяны ярыгъындан айырып къоймакъны мен чи маслагъат гёрмеймен. Огъар мени маслагъатым булагай: биринчиси, Аманхорну эркинлик ихтиярдан тайдырып, къул этмек. Экинчиси, ону гъавчулар къурумуна ийберип къоймакъ. Неге тюгюл де, шо къурум бизде инг де къыйынлы къурум. Онда халкълар къышы – язы булан къайырланы-хумланы арасында тёлелерде яшайлар. Аманхор да онда эс табар ва оъзюно хангъа, хансарайгъа къаршы йырларын, хабарларын унутар.

Вазирлер де къадини бу маслагъатын арив гёрюп, якълайлар. Аманхорну къул даражагъа чыгъаргъан сонг, ону анасын, къызардашын да къаравашлар этме герек деп де токъташгъанлар.

Аманхорну къул этип гъавчулар къурумуна, анасын, къызардашын къаравашлар этип балыкъылар къурумуна беш гюннүю ичинде йибермекни көривансарайны язывчусу Вагъапбекге тапшуралар.

Апрель айны он экисинде Аманхорну хансарайгъа чыкъыра. Язывчу Вагъапбек хансарайда чакъыган гъукмуну Аманхоргъа охуп билдире: «Шу айны он дёртюнде, тангала тюгюл, бириси гюн, гелип идарадан гъавчулагъа берилеген затланы – кагъызланы да алып, он бешинде гъавчулар къурумуна гетмеге герексен».

Аманхор рази болуп, уюне барып анасына, къизардашына бу хабарны айта. Анасы Шамсукъумар шо заман шулай деген:

– Балам, сёзлеринг гюмюш буса да, сёйлемей тилингни жыйып турмагъынг алтын эди. Бу балагъ сагъа сени тилингден гелди.

– Аナン, сен уйде боласан, къырдагъы гъалны билмейсен. Мен къырда боламан. Хан халкъында этип турагъан бары да зулмуланы гёремен. Огъар юрегим авруй. Ол зулмуланы гъакъында сёйлемей нечик турайым? Мени тилим тоз затны сёйлей. Эгер о къынгыр затны сёйлей буса, сёйлемей де турар эдим, токътатып болмасам, гесип де ташлар эдим.

Аманхор да, Шамсукъумар да гече абзарда уллу къую къазып, бары алтынын, гюмюшон, сыйлы, багъалы ташларын, атасындан къалгъан къылчын мекенли күйде чырмап, къуюда яшырып басдыргъан.

Аманхоргъа ханны идарасында, бир яман мынтыкъ тюбек, бир аркъан, от-чачма салмакъ учун эки мюоз къартыкъ, йылкъыдан бир ат алмагъа кагъыз да бере. Аманхор идарада берген затланы уюне салып, йылкъыдан оъзю гъар заман минип юройген тулпарын тутуп уюне алыш геле. Гече уюнде де ятып, эрте туруп атын тумарлап, оъзю де ашап, ёлгъа онгарыла. Атыны къанжыгъасына къомузун, окъ жаясын тагъя, атылып атгъа минип, тюбегин инбашына иле. «Аナン, сиз къыйналмагъыз. Мен сав бусам сизин табарман». Анасы Шамсукъумар, къизардашы Кавсар булан атны уьстюндөн туруп бирдагъы савболлашып, къучакълашып, оъбюшоп айрыла.

Аманхор гъавчуулар къурумуна барма ёлгъа тюше. Анасы да къизардашы да артындан къарап йылай туруп къалалар.

Артындағы гюн хан Шамсукъумарны ва Сайт Кавсарны да балыкъчылар къурумуна ийбере.

Апрельни он сегизинде Аманхор гъавчуулар къурумуна етишген. Гъавчуулар Аманхорну кёп сююп къаршылагъан. Ол мундан бир йыл алда гъавчуулар къурумунда болгъан, ханны буйругъу булан ол шо къурумдан терилер жыйып хансарайгъа баргъан. Аманхор ханны оъзюню гъакъындағы буйругъун булагъа айтып англата. Мен де сизин йимик къул болдум дей. Гъавчулагъа ханны ягъындан бир кёмек де этилмей. Олар язбашдан гюз болуп гъав башлангъанча, оъзлеге тари, будай чачып, денгизде, къара сувларда балыкъ тутуп доланалар.

Хан гъавчулагъа гъавгъа тарыкълы тюбек от, чачма сама да бермей. Олар ону да савдюгерчи къалмукълардан сатып алалар. Аманхор баргъан сонг ону англаву, билими себеп болуп гъавчуланы иши яхши болма башлагъан. Булар ашлыкъларын денгиз ягъада сугъарылмайгъан ерге чачмайлыш, оъзен ягъалагъа тари, арпа, будайдан къайры да харбуз, пастан, къабакъ чачма башлагъан. Чачгъан чачывлары бек тизив гелимлер берген. Гъавчуулукъдан хангъа береген терилеринден къайры олар, бёрюолер, тюлкюолер ва башгъаларын оълтюрюп, артыкъ терилерин Гъажитархангъа, Къалмукъ виляятгъа ийберип тюбек отгъа, къоргъашынгъа, уьстюне гиеген опуракъ палтаргъа алышдыра болгъан.

Гъавчуланы арасында Татарханны къулларындан Абдулмусавар деп Гъажитарханны ногъайларындан бир къулу болгъан. Огъар къыпчакълы Абдулмусавар деп айта болгъан. Бу адам да ханны сюймейген, хангъа бек къаршы адам болгъан. Аманхор гъавчуланы арасында Абдулмусавардан къайры

юрги тынышагъан адам тапмагъан. Оланы оъзгелери хандан, ону вазирлениден арслан къапландан йимик къоркъа болгъанлар.

Аманхор, Абдулмусавар булан ойлашып, бары да гъавчу къурумланы халкъын бирлешдирип, къуршап, хангъа къаршы хозгъамагъа сойсе де, гъавчулар булагъа рази болмагъан.

1705-нчи йылны баш гюнеринде Аманхор янында гъавчу ёлдашлары да булан, авлакъга чыгъа. Мунда булагъа, эки ат егилген арбасы да булан, къолунда лапаткалары да булан уч орус адам къаршылаша. Олар Москвадан гелип, къайырчакъдан алтын, гюмюш, нап ва олай оъзге маъданлар къыдырагъан адамлар болгъан. Ол уч адамны бири Бекевич Александр Черкасский.

Аманхор Черкасскийни, Черкасский Аманхорну таныгъан. Булар бири-бирине къол берип, саламлашып сорашгъанлар.

Аманхор буланы къонакълыкъга чакыргъан, бар-ёгъун берип къонакъ этген. Черкасскийге башындан гетген ишлени айтгъан. Аманхорну хабарына тынглап, Черкасский бурай деген:

– Биз Астрахандан (Гъажитархан) чыкъыланлы сегиз гюн бола. Балыкъылар, саниятчылар, сабанчылар, къул, къаравашлар бары да бирлешип байлагъа, бийлеге, ханлагъа къаршы ябушма башлагъанлар. Гъажитарханны орамларындан сув йимик болуп къан агъа эди. Гъажитарханны гъакимлери Москвадан көмек тилегенлер. Ондан көмекге аскерлер гелгинче, хыйлы заман гетер. Шо хозъальывлар сизин ханны вилаятына да чыкъма ярайлар. Эгер олар шунда чыкъса, сизде олагъа къошуулуп къаларсыз. Татарханны зулмусундан къутуларсыз. Вёргиз, хантав турмагъыз.

Аманхор бу хабарны эшигендө бек шатлангъан. Илинген еринден къомузун алып, ара-ара да токътап, русча таржума да эте туруп, бурай йырлагъан:

**Тангчолпанын худай оъзю батдыра,
Ол батгъан сонг, танг ярыгъын къатдыра.
Жан-жанывар танг къатды деп сюоне,
Варканат къуш вайгъарай деп тюоне.
Танг ярыгъы варканатны душманы,
Гюн къызызыу ярлы халкъыны пашманы:
Авлакъларда арпа будай бичелер,
Къуюларда ийис сувлар ичелер.
Яз узагъын къыр авлакъда йиберип,
Мангалайдан шар-шар агъып тер гелип,
Буту-къолу къабарчыкъылы япыракъ,
Устьлеринде юлдуз ямав опуракъ.
Гъажитарханда баш гётерив башлангъан,
Ярлы халкъыны гюл баҳчасы яшлангъан.
Бу хабарны алып гелген Бекевич,
Бир авзунга от тиймеген бал тийсин,
Зулму этеген ханлар, бийлер ёкъ болуп,
Ярлы халкъыны юргине ял тийсин.
Башыбыздан кийиз бёрклер чечилип,
Гъавалагъа чоер гюнер геледир,**

**Мамукъ тёшек, къув ястыкъгъа баш этип,
Ярлы халкълар ятар гюнлер геледир.
Устьюбюзден ямав-ямав халатны
Авлакълагъа атар гюнлер геледир,
Къара кёрпе, атлас тышлы тонланы
Устьюбюзге тартар гюнлер геледир.
Зулмучугъа тез къамучу урулуп,
Сибирлеге гъайдар гюнлер геледир.**

Аманхор йырлап битген сонг да, тюрлю-тюрлю кёп хабарлар айта:

– Бизин Татархан йимик зулмучу Къандагъар шагъарда да бир заманда, бир вакътиде бир хан болгъан дей. Ол байлыкъны, алтынны, гюмюшню нечакъы бола буса кёп сюе болгъан. Бир гюн бу ханны вазирлери бир гюнагъызы адамны тутуп, ханны алдына гелтирип айтгъанлар:

– Бу адам уручу, бугъар къоду лазим!

Хан жаллатларын чакъырып гелтирип, соравсуз-соргъусуз буюра:

– Бу адамны элтип асыгъыз!

Жаллатлар элтип, асмакъны къуруп, бу адамны асма гъазир болалар. Бу адам мангалайына къолу булан уруп, «огъ-огъ», – деп огъуллай.

Жаллатлар сорай:

– Огъулламагъынгы себеби недир?

Бу адам айта:

– Мен бир саният билемен, о саниятны оъзюме бир сыр этип алгъанман, ону гъали болгъанча биревге де ачмагъанман яда уйретмегенмен, мен бугюн асмакъда асылып оълиюп гетежекмен, мен оълсем саниятим да оължек, шо саялы огъуллайман. Саният бек мукъялты саният эди.

Жаллатлар сорайлар, айтгъанны сюелер.

Бу адам айта:

– Ер сюрюп, ерге алтын чачып, шо чачгъан алтындан яхши мол гелим алағъан күйнү билемен.

Жаллатлар ойлашалар: «Бизин хан алтын учун не этмеге де гъазир, адамларын къолларына такъгъан алтын юзюклени де къоймай жия хазнагъа, алтын тарыкъ деп, эгерден хан билген буса, бу адамны бурай санияты барны ону асмагъа гъукму этмес эди».

Жаллатланы бири барып хангъа хабар берे. Хан буюра:

– Асмагъыз, мени яныма алып гелигиз!

Жаллатлар о сабанчыны алып геле.

Хан:

– Алтын чачагъан күйнү биле бусанг, хазна учун чач! – дей.

– Билемен, бойнума аламан.

Айта: «Бир десетин ерге беш пул алтын чачыла, гелим эллий пуд алына. Магъа дёрт ат берирсен, эки де адам бер. Мен алтын чачагъан күйде ерни сюрюп гъазир этмен. Ондан сонг алтын ва адамлар йиберирсен. Чачып уьстюнде къаравул этип, эллий пуд алтын алып берирмен ва алтын чачагъан къайданы сагъа уйретермен. Сонг мени асарсан, оылтурюрсен, сени ихтиярынгдаман».

Хан рази болуп, эки адам да, дёрт ат да, бир сабан да берип, бу адамны авлакъгъа йибере. Гъар гюн булагъа ашамагъа тарыкъ чакъы аш да йиберип турат.

Сабан сюрюлюп битгенде, сабанчы: «Адамларын да алыш гелсин», – деп хангъа хабар йибере.

Хан оъзю булан эки вазирни ва эки дуван этеген къадисин алыш бара... Беш пуд алтынны да арбадан тюшюрелер. Энни чачмагъа герек. Бу адам хангъа айта:

– Ерни алтын чачагъан куюде сюрюп гъазир этгенмен, мен чачагъан ва себеген кюон уйретейим, тек мен оъзюм къолума алыш чачмагъа ярамай. Бу алтынны уручулукъ этмейген адам чачма герек. Магъа уручу деп гъукму этип негъакъ асмагъа гъазирлик гёрдюгюз, энни магъа бу алтынны чачмагъа ярамай. Эгер чачсам, чыкъма да чыкъмас, алтын ёкъ болуп къалыр, сени хазнанга да бирден беш пуд зиян болур. Оъз адамларынгдан бир саламатлы адам бер, мен, кюон айтып, чачдырайым.

Хан вазирлерини биригине буйрукъ эте чачмагъа. О вазир, чыкъмай къалса, хан башымны гесер деп, къоркъуп:

– Мен урулукъ этеген адамман, мени къой, – дей.

Хан бириси вазирине айта. О да рази болмай, бирдагъысына ва бирдагъысына айта. Къабул этмейлер, вакилекрине айта – олар да рази болмайлар, «урулукъ этгенбиз» деп.

Хан ахырда башында уллу чалмасы да булан янында эретургъан къадисине таклиф эте. Къадиси айта: «Мен де яшлыгъымда урулукъ- бёрюлюк этген адамман, мени къой».

Хан ари-бери къарай, дагъы айтмагъа адам тапмай. Вазирлери, къадилери хангъа айталар:

– Сен оъзюнг себип, оъзюнг чачып къой дагъы.

Хан айта:

– Сиз юрюген орамлардан мен де юрюгенмен! Сиз гёрген сокъмакъланы мен де гёргенмен.

Алтын чачмагъа уручулукъ этмеген адам табылмай.

Бу заман алтын чачагъан сабанчы айта:

– Гъей хан, гъали малим болду сенден башлап вазир-вакиллеринг ва дуван этеген къадилеринге етгенче барыгъыз да уручу болгъаныгъыз, оъзюгюз бир-биригизге шагъат да дюрсюз, шолай болуп токътадыгъыз. Мен пакъыр, я бир шагъат ёкъ, я бир исбат ёкъ, уручулукъну мени бойнума салып, мени асмагъа деп гъукму чыгъардыгъыз, бу негер ошайгъан затдыр. Бурай гъайтев закон боламы? – деп, юрюп гетип къала. Хан, вазир-вакиллери ва дуван къадилери бир-бирине къарап, айтмагъа зат тапмай, алыш гелген алтыннын арабагъа да салып, къайтарып алыш гетелер».

Аманхор: «Господин Бекевич, ёммакъ-- Татархан йимик зулмучу ханнын гъакъында, къарайман, сиз огъар яхшы тюшюнюп битмедиғиз», – деп огъар оруслу гёчюрүп де хабарлады.

Къонакълар ону хабарларына, йырларына көп уллу иштагълыкъ бурай тынглай. Олар гече ятып, эртен Аманхоргъа савбол да этип, авлакъгъа экспедициягъа гете.

Аманхор ёлдашы Абдулмусавар булан, не этме герекни гъакъында ойлаша. Тюбек от, къоргъашын алмакъ учун тюлкю, бёрю, къубагийик терилер

берип, эки ёлдашы да булан Абдулмусаварны Гъажитархангъя йибере. Онда азатлыкъ учун ябушагъанлагъя Татарханны вилаятыны гъалын, мунда халкъланы хозгъалывун айтмакъын ол Абдулмусаваргъя тапшургъан. Ол оъзюне тапшургъан затны Гъажитарханда баш гётеривню башчыларына айтгъан. Сонг ол ондан кёп тюбек от, къоргъашын алып оъз къурумуна къайтгъан.

Гъажитархандагъы ябушувланы, ондагъы ону ёлбашчылары булан ёлугъувланы айтагъанда, Аманхор шатланып, гёнгю ачылып, къомуз согъуп буйай айтып йырлагъан:

**Сагъатлар бир-экиден саналгъан,
Гюн шавласы булат басып къамалгъан,
Гюн ярыгъы сюлче болуп саллангъан,
Муратлагъя етме заман аз къалгъан.
Ай балталар асыл чарда чарлангъан,
Темир окъялар жыжым отгъя къорлангъан.
Болат бичакъ билевлерде биленген,
Тюбек отлар элеклерде эленген.
Окъ жаялар къанжыгъадан асылгъан,
Гюлле, чачма къоргъашындан басылгъан.
Къылыйлагъя загъру сувлар сюртюлген,
Бий ханлагъя оълюм окъялар тюртюлген.
Яш игитлер беллер бувуп айлана,
Белин чечмес янгы яшав къурмаса,
Айып болсун Татархандай ханлагъя,
Сарайында эркин яшап турмаса.**

* * *

Гъажитарханда башгётерив гючлене. Байлар, тажирлер денгизден таба Татархан вилаятына, бирлери Кавказгъя, бирлери Ростовгъя, бирлери Москвагъя къачалар. Абсиягъентни адамларына бирлери рус къазакълар булан бир болуп, къайыкълагъя минип, Терик сув булан денгизге багъып, ондан Гъажитархангъя чыгъып, башгётеривчюлөгө къошуулуп кёмеклешелер.

Татархан бу ишлени гёрюп, башгётеривчюлөр мени вилаятыма да гелмеге ярай деп, сарайында мажлис чакъыра. Мажлисге бары да вазирлерин жая. Мажлисде эки масъаланы арагъя салып ойлаша.

Биринчиси: къулланы, къаравашланы, саниятчыланы, сабанчыланы арасында хан къурумларына къаршылыкъ этмеге ярай деген адамланы тутуп туснакъгъя салмакъ. Экинчиси: Ташгечив базаргъя будай, дюгю, къул, къараваш йиберип, сатдырып, акъчасына давгъя тарыкълы болагъан тюбек, тюбек от, хынжал, чакъмакъ таш, къоргъашын алып гелтирмек.

Экинчи гюн ханны жаллатлары адамланы тутуп туснакъгъя сала башлай. Гъавчулар къурумундан Аманхор да тутула. Аманхор бютюн дюнъядан айырылгъандай болуп туснакъда ята. Ол тулпарын, окъжаясын, къомузун Абдулмусаваргъя чы аманаттай, тек анасын, къызардашын кимге аманатласын, оланы башында не гъал бар, олар къайдадыр? Гъеч бир зат да билмей тура.

Арадан хыйлы гүнлөр гетип, Тойтёбегентден тутулуп гелгенлени туснакъга салалар. Аманхор олардан анасы ва кызыардашы Ташгечив базарда бийлеге сатылғанны эшите.

Аманхор ойгъа, пикругъа батып, туснакъ уйню бир мююшүндөн бир мююшүне сапар эте туруп гечелени йибере. Аманхорну башындагъы бу гъалны эс этип, туснакъчы огъар къарап ойзю де талчыгъа. Ол Аманхор булан сёйлемеге сойсе де, бир гъавур базмай, инанмай тургъан.

Бир гюн зинданчы сорагъан:

– Не гюнағыны есси болуп, сен бу туснакъга тюшгесен. Ашамай-ичмей булагай турсанг, ахырынг не болур?

Аманхор айта:

– Ай, зинданчы, мен бир эркин яш эдим. Татархан мени эркин яшавумну алып, ойзюне къул этип, гъавчулар къурумуна йиберди. Огъар да юргели къанмай, зинданчы салдыртды. Зинданчы адамлар менден не артыкъ да, не кем де тюгюл, олар ашайлар, ичелер, олар күлейлер, мени ичиме аш бармай. Юргимде – тавлар чакъы къайгъы. Анамны, кызыардашымны Татархан Ташгечив базарда къаравашлар гысапда сатдыргъан…

Аманхорну гечеси-гюнү анасы, кызыардашы, Дилбарханым булан оьте. Аманхор къайгъы денгизге чомулгъан. Ол бир ойз гъалындан, бир анасыны гъалындан ойлай… Ойз-ойзюне шиърулар охуй туруп туралы:

**Ихтияры ойз къолундан алынып:
Оыктем башы тёбен, тюпге салынып,
Зинданчыгъа эртөн-ахшам ялынып,
Аманхорунг туснакъ уйде ятаман, анажаным.**

**Туснакъ уйге къара кирит урулуп,
Челтирлери болат телден бурулуп,
Аягъына болат шынжыр урулуп,
Аманхорунг туснакъ уйде ятаман, анажаным.**

Аманхор тюшю-тюлю сайын Дилбар булан туралы. Ол дертерин кимге айтажагъын билмей, кюстюне де кюстюне, Дилбарны гъасиретли келпетин гёз алдында сакълап турмагъа сюе. Дилбар Аманхор учун гъали йыракъдан гёрюнеген гючлю ярыкълы шамчыракъдай, ол, сайки, ярыгъы булан Аманхоргъа ёл гёрсетип, ону ойзюне тарта, ойзюне чакъыра:

**Чархымда ёкъ, жанымда ёкъ аврумайгъан бир ерим,
Къаным сенсен, жаным сенсен, мени ширин шекерим.
Магъа булагай языв язгъан рагъмат рагъим ол керим,
Къаным сенсен, жаным сенсен, мени ширин Дилбарым.**

**Мангалайдан сувдай агыпп, бетим жува къан терим,
Къаным сенсен, жаным сенсен, мени ширин шекерим.
Аздым-тоздум, къаркъарамда къысым толар ёкъ этим,
Къаным сенсен, жаным сенсен, мени ширин шекерим.**

**Бир худайгъа ялбараман тиоз болсун деп негетим,
Къаным сенсен, жаным сенсен, мени ширин шекерим.
Юрегимни ёлларында сени учун кёп гъасиретим,
Къаным сенсен, жаным сенсен, мени ширин шекерим.**

**Жан гъасирет, гёрген учун тоймас, бетинг гёрейим,
Къаным сенсен, жаным сенсен, каба хурма терегим.
Яш жанымны къурбан этип бир сени учун берейим,
Жаным сенсен, къаным сенсен, каба хурма терегим.**

**Дилбарханым, сенсен мени дюнья уьстде герегим,
Жаным сенсен, къаным сенсен, кабахурма терегим.**

Аманхор зинданчы булан сёйлей туруп, яхши таныш бола, ону баш гётегиричюлени къастларына аминлигин англай. Бир гюн Аманхор огъар яшырмай айта:

– Мен сени бизин адамгъа ошатаман, сен мени къолларымдагы шынжырланы, аякъларымдагы бугъавну чечип йибер. Мени шу зиндандан чыгъарсанг, мен Ташгечивге барып, анам булан къызардашымны излер эдим.

Зинданчы булай жавап бере:

– Мени ағылюм бар, увакъ яшларым бар. Мен бу ишни этсем, хан мени башымны гесежегин мен билемен. Яшларым етим къалажакъ.

Аманхор зинданчыдан Гъажитарханлы башгётеривчюлени гъакъында сорагъанда, ол булай айтып билдире:

– Бугюнлерде де Гъажитарханда уллу хозгъалывланы оту яна... Мен сағъа сёз беремен, сен ашдан -сувдан гесилип булай турма, язықъ болурсан. Шо Гъажитарханда янагъан от амал ёкъ бизин вилаятгъа чыкъмаса, мен сени туснакъдан азат этермен.

Аманхор шо гюнлени тезден къаравуллай эди.

* * *

Дилбар Аманхорну гёргемегени эки йылгъа ювукъ бола. Ол Аманхорну башына гелген къыйынланы барын да эшитген. « Яман хабар ерде ятмас» дегени герти. Дилбарханым Патиматны ягъына барып юрегиндеги дертлерин чечип, ону маслагъатларына тынглап бираз юрегин басылта.

Бугюн Дилбар Аманхорну анасы ва къызардашы къаравашлар этилип базарда сатылгъанны эшите. Ону къайгъыларыны уьстюне къайгъы къошулгъан. Буса да Дилбар « Къул-къаравашлар да инсанлар, оланы да Аллагъ яратгъан, худай оызю бетеринден сакъласын! Тюшюмде гёргенлерим тюлюмде болгъан шу ишлеге ёрала болгъан буса ярай» деп ойлай.

Заман-заман Къасымбек де Дилбар булан Аманхорну гъакъында лакъыр эте бола.

Уйге гирип гелген Къасымбек, Патиматны янында олтура. Дилбар булай айтып йылай:

**Дилбар, гюнүнг зармы экен,
Къайгы-дертиң бармы экен?
Жандай сюйген досунгну
Гёрюр гюнүм бармы экен?**

**Сюйген жанлар бир болуп,
Табушар гюн бармы экен?
Дилбар булан Аманхор
Гёрюшер гюн бармы экен?**

Къасымбек, Дилбарны янында олтуруп айта:

– Къызардашым, талчыкъма. Аманхор зинданда кёп заман ятмас. Хансарайдан къувунлу хабар геле. Татарханны бир атлысы бугюн бизин гентден таба Эндирийге гетди. Ол атлы булат деди: «Гъажитархандан гемелер булан бизин виляятгъа чыкъғын адамланы гысабы ёкъ. Олар, хозгъавул гючленгенде, Татарханны сарайын да бузса ярай. Сен талчыкъма, Аманхор тезде туснакъдан чыгъар».

Дилбар эртен- ахшам ёл къарай, тек сагынчлы Аманхордан хабар ёкъ. Гюнлер айлагъа толуп, кёп заман ойтген. Чакълар алышынып, дёрге де якъ тюрленген.

* * *

Татарханны асгеринде етти юзге ювукъ адам бар. Асгерге алынгъан саниятчылар ханны сарайында, яда айры казармаларда туралар. Хангъа тарыкъ болуп гетсе, асгерлер сарайгъа жыйыла. Гъажитарханда хозгъавул гючленгенде, Татархан асгерин жыйып, денгиз ягъагъа, Терик бойгъа къаравуллар, постлар сала. Хозгъавулчуланы гъаракаты гюнден-гюн гючлене. Олар гемелер булан денгизден ойлюп, Татарханны вилятына чыгъалар. Хозгъавулчулар ханны асгерлерин къувалай туруп алып гелип, сарайгъа тыгъя. Татархан Эндирийге, Къалмукъы, Гъажитархангъа атлы йиберип, кёмек тилей. Сарайны хозгъавулчулар къуршап алгъян.

Ханны умутсуз гъалын билип зинданчы Аманхорну туснакъдан чыгъарап йибере. Аманхор ойлайгъангъа гёре, ханлыкъ бузулуп битме тарыкъ. Ханны ийилкъысындан алып, атгъа да минип, Аманхор гъавчулар къурумуна алгъасай.

Абдулмусаваргъа тапшургъан бары да аманатлары сакълангъан. Аманхор гъавчулагъа хансарайны къуршалгъанын айтып, ол гъавчуланы хансарайгъа чапгынлыкъ этмеге гъазирлик гёргемеге чакъыра. Гъавчулардан вакиллер гетип бу хабарны Къалмукъы да етишидире, алда сёйлешген күйде, ойзлер булан бирлешип, хансарайны къуршагъан хозгъавулчулагъа кёмеклешме тарыкъны англата.

Къалмукъдан гъавчулар къурумуна кёп атлылар гелме башлай. Дёрге юзден де артыкъ къалмукъ уланлар гъавчулагъа къошула. Гъавчулар къурумунда маслагъат булат бола: Аманхор да, Абдулмусавар да гетежеклер хансарайгъа, ондагы гъалны герти билмеге. Аманхор сарайны къуршагъан хозгъавулчуланы арасында къалып, Абдулмусаварны къайтарып йибережек. Абдулмусавар буса барып, гъавчулар къурумунда топлангъан гючню де

алып, тербенежек Тёштёбегентге багъып, ондагъы зинданлардан туснакълана да азат этип, туснакъны савут гючюн тазалагъан сонг, аччыдагъы «Татарханны сибири» деген ерге барып, ондагъы туснакъланы да оыз асерине къошуп, хансарайгъа гележек.

Аманхор тулпарына минип, тюбegin де бойнуна илип, къанжыгъаягъа окъяясын да байлап, Абдулмусавар булан ёлгъа тюше.

Хансарайгъа ярым гюнлюк ёл къалгъанда булагъа ёлавчу адам ёлугъа. Хансарайны гъалын сорайлар, ёлавчу айта:

«Гъажитархандан гелген хозгъавулчулар, ерли башгётеривчюлер булан биригип, хансарайны тогъуз гюн, тогъуз гече къуршап, хан оъзюню вазирлери ва асгер гючю булан къамалып турду, онунчу гюн Гъажитархандан Шереметни¹ башчылыгъы булан кёп санавдагъы пача асгерлери етишип, башгётеривчюлөгө кёп гюч этди, олар Гюнбатышгъа багъып артгъа тартыла башладылар, Ташгечивге ва аридеги оъзге юртлагъа гетдилер. Гъали хансарайда парахатлыкъ. Пачаны асгерлери де Гъажитархангъа къайтды. Онда дагъы да гючлю хозгъавуллар болгъан деп хабар бар.

Бугюн ууч гюн битди, Татарханны асгерлери уйлерине яйылгъаны.

Аманхор да, Абдулмусавар да къалын агъачлыкъгъа гирип, атларын кишенлеп, отлама йибердилер. Оъзлер буса гъали не этме герекни арагъа салып ойлашдылар.

— Мен Таштёбегентге барып, къайтып туснакъыгъа гирип къалмасам ярамас, — дей Аманхор, — мен себепли зинданчы ювугъубузну башын гесежек. Увакъ яшларым, агълюм бар деп айта эди... сен, Абдулмусавар, ари-бери къарамай, къайтып гет, хансарайны хабарын билдири, бизге къарап турмасынлар.

Абдулмусавар, сёз къайтармайлы, ёлгъа тюше.

Аманхор ахшам къарангы вакъти Таштёбегентни тюбюне гелип токътай. Ол атын кишенлеп отлавгъа сала, оъзю ойлай: бир ягъындан анасы ва къызардашы къыйынлы гъалда, бириси ягъындан зинданчы айыпланажакъ, яшлары етим къалажакъ.

Гече геч вакъти. Аманхор юртгъа гирген, оъзлер тургъан абзаргъа багъып бара. Элде чыракълар сёнген, сюлдор ярыкълар сама ёкъ. Эл юхлай, итлени авазлары тынгъан.

Аманхор оъзю абзарында ерге басдыргъан затланы къазып чыгъара, хуржунуна тёгюп, тулпарыны аркъасына артып, атасындан къалгъан къылышчы да белине тагъя, атына да минип, юртдан чыкъгъан.

Тойтёбе ювукълары булан геземеге, охоттъа баргъан гентден кёп ари тюгюл, къалын агъачлыкъгъа гелип гире. Ол юхудан гёз ачып къараса, тангъайтып гелеген вакъти. Агъач арадагъы ормангъа алаша булут салып, чыкъ тюшген.

Аманхорну пикрусу булай къастда токътай: «Гечелетип агъачлыкъдан чыгъып, хансарайгъа бармакъ, не амал этип де сарайгъа гирмек, Татарханны оълтюрмек. Эгер бу иш бажарылмаса, Абсиягъентге барып, хуржунну да онда къоюп, сонг гетип Ташгечивде анасын, къызардашын азат этмек. Оланы Къасымбеклөгө аманат этген сонг, къайтып, зинданчыны къутгъармакъ учун туснакъыгъа гирип ятмакъ.

¹ Шереметьев – I Пётр пачаны асеринде генерал. Ол Аштархандагъы ва къумукъдагъы башгётеривлени янчмакъ учун йиберилген болгъан.

Аманхор гюнню узагъына къалын агъачлыкъыны лап чет ерлеринде яшынyp тура. Айланып бирдагъы ахшам геле. Ай ярыкъсыз къарангы гече. Аманхор башындагъы бёркюн чечип, алдына салып айта:

«Ай, мени бёркюм, эргиши намусум, сени де, тулпарымны да бойнуна бу гече учь намус саламан. Биринчи намус – бу гече хансарайгъа гирип, Татарханы башын гесмек, шону булан, ол зулму этген бары да сабанчылар учун ондан ойч алмакъ. Экинчи намус – Ташгечивге барып анажаным булан аявлу къызардашымны тапмакъ. Уъчюнчю намус – Дилбарыма берген сёзюмде табулмакъ.

Хансарайны барулары бек бегетиле, олардан оырленип минmek – гъабас оылюм. Къапуну ачып гиремен десенг, ону алдында къаравулчулар токътагъян. Аманхор сарайны ичине гирип болса, муратгъа етишмеге онча къыйын болмажакъ: сарайны ичи Аманхоргъа бек таныш. Ол Татархан юхлама ятагъян уйню, огъар нечик етме тарыкъыны яхши биле, къайсы вазир не ерде турагъаны огъар белгили.

Гечени кёп янын йиберип, тулпарына да минип, Аманхор хансарайгъа багъып юрой. Ол гелип сарайдан бираз ариде токътай. Атын бир йылгъынланы ичине байлагъян. Чепгенни тюбюнден къылышын да байлап, аста-аста сарайны барусуна къулакъ салып къарай. Сарайда шыплыкъ, ону ичи гъей деген адам ёкъ йимик, шонча да парахат. Аманхор баруну боюн тутуп юрой, сарайны къапу алдына чыгъя. Къапугъа гёз сала, къарангылыкъдан гъеч зат гёрюнмей. Аманхор къапугъа ювукълашмагъа болушлукъ этип болмайлар тикленип къарагъан. Бирден къапуну алдында юлдуз ярыкълар йимик болуп учгъунлар чыгъя. Аманхор шоссагъат биле: къапучу юхламай, шо ярыкълар чыкъмакъыны ва отлукъ ташны ярыкълары болмагъа герек. Къаравулчу папирос къабуздурадыр. Дағызы узатма ярамай. Аманхор тез ёл таба. Ол кисесинден кагъыз чыгъарып, папирос бура, ону авзуна да хабып, къапугъа багъып ювукълаша, къаравулчу аякъ авазны эшитип, адам гёрюнмесе де:

– Гъей, о кимдир? Кимсен? – деп сес эте.

– Менмен, Тойтёбегентден чыкъгъан адамман. Ахшам сыйырыбыз гелмей къалгъян, шону излей чыкъгъанман, гъеч саякъ гыйван гёзюнге илин-медиими?

– Булай къарангы гечеде сыйыр гёрюнеми? Къайтып гет уюнге, эртен чыгъып излерсен.

– Сен айтагъян тюз, булай къарангы гече сыйыр табулмажакъ, къайтса къолай. Я, чакъмагъымны уйде унутуп чыкъгъанман, алгъасап, шуну къабуздума күй болмасмы?

– Гел, къабуздуруп гет.

Аманхор, чепгенини тюбюндеги къылышын гъазирлей туруп, къаравулчуну янына ете. Къапучу киселерин хотгъап чакъмагъын чыгъартмакъда Аманхор къылышын арт-артындан эки керен серпгендөн сонг, къапучу кисесинден къолун чыгъарып битмеген гъалда авазсыз ава.

Аманхор къаравулчуну эки атылагъян тюбегин ала. Къапуну ачып сарайны ичине гире.

Татархан турагъян уйню эки де терезеси ачыкъ. Терезени акъ пердесин ел аста-аста елпиллетип тура. Аманхор пердени бир буччагъын гётерип тынглай: хан хоруллап юхлай, назик майчыракъ яллай ва уйге йымышакъ ярыкъ себелей. Аманхор бёркюн гёзлерине басып, аbat алып терезеден таба

уйге гире. Ханны къатыны Месмебийке юхулу-уявлу, ол терезеден гирген адамны гёрюп, гъуя салып йибере. Бу гъуягъа уянып, Татархан башын гётермекде, Аманхор ону елкесинден уруп, дагъы тербенме къоймай, бирдагы ургъанда ону башы дёгереп ерге тюше. Бу пелекетни эшитип, ханны орнун тутма герекли ону уланы Керим Солтан чабып геле. Аманхор, эки керен къылыч уруп, ону да паралап, атылып терезеден къыргъа чыгъя.

Месмебийкени гъусына бары да вазирлер хозъялалар. Бир вазир аbzардагы Аманхорну гёrmей, къолунда тюбеги булан къапугъа багъып чаба. Аманхор тез эсин жыйып, тюбеги булан уруп вазирни яралап, къапугъа багъып оъзюне ёл ача. Эки атылып къапудан чыгъып, къапуну тыш ягъындан да бегетип, гечени тунгуна синге. Аманхор тулпарына да минип хыйлы ари чыгъып барагъанда да, хансарайны ичинде гючлю тюбек авазлар зшилиле болгъан. Тулпар Абсиягъентге багъып ел болуп ёрта.

Сарайда уллу ала-пелекет. Вазирлер къапучугъа къычыралар. Къапучу сес бермей. «Хансарайы дагъы да къамалгъан буса ярай» деп эсине гелип, вазирлер, асерлер эртен болгъунча бош-бошуна бару башлардан атышып чыгъялар. Эртен барудан тюшюп къараса, къапу тыш якъдан бегетилген, ачгъычы да ёкъ, къапучу да башы ачылып оълюп ятгъан. Ханны адамлары шондан айланадагы гентлеге хабар этелер, вазирлер якъ-якъгъа къувун атлылар чапдыра.

Ёлда танг къата. «Артымдан къувун чыкъмагъа ярай», – деп ойлап, Аманхор къалын агъачлыкъгъа гире, сав гюнню агъачлыкъда йибере. Гече дагъы да ёлгъа чыгъя. Гечени тунг къарангылыгъындан адашып, ёл тапма болмай, бирдагы гюн де агъачланы, къамушланы ичинде къалып, учюнчю гече эл ятып Абсиягъентге, къонағы Къасымбеклеге геле.

Къасымбек, Патимат, Гьюсейн-агъя Аманхоргъа хош-беш этелер. Абси-ягъентге Татарханны оълтурген деген хабар гелген болгъан. Къасымбекленни эсине гелген: Татархан оълген сонг зиндандагы адамланы чыгъаргъандыр, Аманхор да зиндандан чыгъып геледир, – деп.

Патимат бир багъана булан гечени геч заманында Дилбарханымлагъа чаба. Апай да, Дилбар да ятмагъа гъазирлик гёрюп турагъан заманда, Патимат унну багъана этип айта:

– Уюбюзде бир увуч унубуз ёкъ, бугюн Гьюсейн тирменге барып болмай къалды. Бир хадира ун тилеп гелгенмен. Аманхор да гелип къалды.

Патимат булагай да айттып, Дилбарны юрегин шат этип къайта.

Къасымбек Аманхордан сорай:

– Сени башынгдан хыйлы къыйын ишлер гетди. Муслимни уланыны сюннет тоюнда йырлагъанынг саялы арз этилип, ханны гъукмусу булан сени зинданды ташлагъанлар, анангны ва къизардашынгны къул-къараваш этип сатгъанлар…

Аманхор айта: «Къасымбек, мени сенден яшыргъан сёзюм болмас, астаста оъзге хабарланы да айттарман. Къарайман, сен алгъасайсан. Буса айттайм. Сен эшитген хабарлар бары да гъакъ, тюз. Зинданда ятдым, анам булан бажим къараваш болуп сатылгъанны да эшитгенмен, сен билмейген ва эшитмеген хабарны мен айттайм:

**Туснакъ уйден къачып чыкъгъан къачакъман,
Татарханны башын гесген къоччакъман.
Тулпарына минип чапгъан игитмен,
Аманхорунг энниден сонг игитмен.**

Къасымбек ажайып болуп айта:

«Тюнегион бизге хабар гелди: Татарханны, ону уланын, къапу къаравул-чусун союп гетген деп, бу ишни гъали де ким этгени белгили тюгюл; адамлар шек болалар Гъажитархандан гелген гъалапчыланы бирлери гентлерде, яда агъачлықъларда яшынып къалып, шолар бу ишни этген деп. Сен билмейсендир ханны оылтюрмеклик булан уллу савап этгенингни. Бизин гентден Гъажитархан гъалабасына (хозгъалывна) гетген адамлар бар эди. Он гюнлер бола эди Татарханны эки вазири полициясын алыш шо гъалабагъа гетген адамланы къатынларын, къызларын барын да зинданлагъа салдыргъяны: увакъ яшланы, сют ичеген сабийлени гёзлеринден къан акъдырып йылата къойгъан эдилер. Тюнегион бизин гентге Татарханны хабары гелгендө, оланы барын да зиндандан чыгъарып йибердилер. Аналар балаларын та-бып яйнап къалдылар».

Аманхор:

– Мени туснакъдан чыгъаргъан зинданчыны да иши бузукъ болажакъ эди, Татархан сав къалгъан буса. Мени чыгъаргъан деп, ону башын гесежек эди, яшлары негъякъ етим къалажакъ эди, – дей.

Аманхор Къасымбекден тилей: «Татарханны оылюмю мени булан сени арабызда сыр болуп къалсын. Хабары къыргъа чыкъмасын» деп. Къасымбек сёз бере, гъатта оызюню атасына-анасына чакъы да айтмажакъгъа.

Патимат аш гелтирип сала, ашдан сонг орунлар салып, чыгъып гете. Аманхор Къасымбекге Ташгечивге барып анасын ва къызардашын алыш гелмеге сюегенин айта. Аманхорну юреги талчыгъа, маслагъат учун тамдагъы дутарын алыш, чертип бурай деп йырлай:

**Ер ярылып ерге отлар битген гюн,
Къарлыгъачлар бизге учуп етген гюн.
Къарлар ирип ер юзюндөн гетген гюн,
Къыр авлакъны дарай халча япмасмы?**

**Бав-бахчаны беллер алыш тепген гюн,
Къара ерге асыл урлукъ сепген гюн.
Еллер эшип, къыр авлакълар кепген гюн,
Татавуллар ташып сувлар акъмасмы?**

**Тав башлагъа къой-къозулар минген гюн,
Шаршар агъып тавлардан сув гелген гюн,
Терек бою яшыл дарай гийген гюн,
Ер юзюнде гюн чырагъын якъмасмы.**

**Бав-бахчалар къызыл гюллөр ачгъан гюн,
Гюл ийисин гъавалагъа чачгъан гюн.**

**Къайгъы дертлер юреклерден къачгъан гюн,
Ярлы уланлар яшавгъа кюй тапмасмы?**

**Гюн узалып гече къысгъа болгъан гюн,
Гюлистанлар къызыл гюлден толгъан гюн,
Гюл бахчагъа бюлбюл къушлар къонгъан гюн,
Къул – къараваш эркин яшав тапмасмы?**

**Яратгъаным ярлы халкъгъа бакъган гюн,
Къудратдан нюр чырагъын якъган гюн.
Бий ханланы къара йылан хапгъан гюн,
Шишип-гёбюп ирип селлер акъмасмы?**

**Татарханны хан сарайда йыкъган гюн,
Бек огъулгъа къынгъыр къылыш сукъган гюн,
Тулпарына минип ёлгъа чыкъган гюн,
Аманхоргъа баракалла айтмасмы?**

Эртен тургъанда Къасымбек Аманхоргъа айта: «Ташгечивге янгыз чыкъма ярамай, мен де сагъа ёлдаш болуп гелейим, янгыз барагъанынгны ушатмайман» – дей. «Ёкъ», – дей Аманхор, – сен Абсиягъентден чыкъмагъя, масхара иш тюгюл вилаятны ханы оылтурююлмек, ким биле, мени излеп артымдан къувун гелмеге ярай. Сен къулакъ салып турмагъа герексен».

Аманхор къыргъа чыгъып, тулпарын тумарлап, сув ичирип, ем берип, гетмеге гъазирлигин гёре. Уйге гирип Къасымбекге айта: «Дилбарны гёрюп гетер эдим. Патимат барып алыш гелсе», – дей. Патимат Дилбарны артындан гетгени хыйлы бола. Къасымбек ону биле.

Патимат, Дилбарны да алыш, уйге гире. Дилбар Аманхоргъа хош-беш эте. Къасымбек ва Патимат буланы къоюп ариги уйге чыгъып гетелер.

Аманхор булагай деп баштай:

– Мен сагъа берген ваъдамда табулуп болмадым, гюзде алифан жыймагъя гелегенде анамны ва къизардашымны да алыш гелермен деген эдим, о гюз де гетди, бирдагъы гюз де гелип тура, – деп, башдан гетген къыйынлыкъланы барын да айта, тек Дилбар анасыны ва къизардашыны гъалын сорагъанда, Аманхор:

– Тулпарымны гъазир этгенмен, буссагъат атланаман Ташгечивге. Узакъ къалсам, учь гюн къалырман, мен гелгинче ялкъмай туарсан, – дей.

Дилбар теренден кюстююп:

– Ай, игит, мен сагъа оъзюмню рузнамны айтайым, сен тынгла, биз къол берип – къол алгъанлы хыйлы заман гетген, шо гюн – бугюн юрегимден дерт таймай, гъали дагъы да гетемен дайсен Ташгечивге. Мени юрегим таш тюгюл чю. Сен бир тергеп къара. Мени де гёр, менде мени гъеч исбайылыгъым, гёзеллигим къалмады. Атам-анам, хоншу ағылупер тамаша болалар, мен чыракъ майдай ирип бараман чы.

Явлугъуну буччагъы булан юзюн ябып йылай.

Аманхорну Дилбаргъа языгъы чыгъып, гъашыкълыкъ гъавасы артыкъ уллу даражагъа чыгъып гетип, Дилбарны къучакълап, гёзлеринден ағыагъан

гёзьяшны бал йимик ялардай болса да: «Мен гъали Дилбарны къучакълап, оьбеген даражагъа етишмегенмен, олай эркинлик магъа берилип битмеген» – деп, сабурлукъ этип токттай. Амма юрек айта: «Къучакълап оьп, яп-янгыз, уйде экигизден башгъа бирев де ёкъ».

Аманхор: «Тъфу, налат шайтангъа, мен шу ишни этмекден сакъланарман» деп, Дилбарханымны тутмагъа, къучакъламагъа гъазир болгъан къолларыны барывун алышдырып, тамда илинген дутарына узата, шайтаны айтгъанын этмей, юрегин ял этип, Дилбарны макътап бир-эки йырлай:

**Бетингни ярыгъы, Дилбар, гёзюм къамата.
Къашынгни къайтгъаны, жаным, айны алдата.
Айдай къашларынг сюрме якъынчай.
Чачларынг уьстюнде гюллэр такъынчай.**

**Гюлюнге бирев де къол узатмагъан.
Бахчангда бирев де гёзет бакъмагъан.
Терегинге минне батгъычлар герек,
Киригин ачагъан ачгъычлар герек.**

Аманхор Дилбарханымгъа гъашыкълыкъ гъавасын йырлап турагъан заманда, къырда ерленип турагъан аты, Ташгечивдеги анасы ва къызардаши эсине тюшюп сабурлаша, ол атылып еринден туруп, дутарны илип, Дилбар булан савболлаша.

Дилбар айта:

– Гете бусанг, мени оылтурюп гет, мени гъалым-гюньюм битди, дагъы сени ёлунгну гёзлемеге мени гёзлеримни нюрю къалмады.

Аманхор хуржунуну бир гёзюн ачып, ичинден йыртыллап, лансыллап турагъан, къоз йимик дёгерек бир таш чыгъара, ташны уьстюнде къазылып увакъ языв булай деп язылгъан языв бар: «Чакъыр мени, мен гелирмен даймге».

Аманхор ташны Дилбарны къолуна берип айта:

– Атам шу ташны Рум пачалыкъдан алыш гелген, бағылалы таш, уьстюнде язывлары бар. Бу таш «сөз бердим» деген таш. Мен сагъа бирдагы керен де сөз беремен. Жаным-чархым сав къалса, ваъдама етишермен.

Аманхор савбол этип къыргъа чыгъа, Патимат, Къасымбек, Гюсейн-агъа булан да савболлашгъан сонг, тулпарына минип, ол Ташгечив ёлгъа тюше.

Аманхор ахшам ял ятып Ташгечивню тюбюнде бола. Юртну алдындан къутуруп агъагъан сувну терени терен, генги генг: Балики, о гъалиги «Яхсайсув» деп айтагъан сув болмагъа да ярай. Сувну уьстюнде кёпюр, кёпюрге салынгъан тогъас, тогъасгъа урулгъан кирит. Ташгечивню ичине гирмеге кий ёкъ.

Аманхор тулпарын тебиндирип, тогъасдан атылып чыгъармагъа сююп бир керен уруна – тогъас кёп бийик. Тулпары чыгъып болмай. Аманхор тулпарына айта: «Тулпарам, сагъа да намус герек, мени къырда къоямысан»...

Экинчи тебингенде, тулпар аргъып атылып, тёшю булан тогъасны сыйндыра ва Аманхорун Ташгечивню ичине алыш гире.

Аманхор юрт ягъадагъы бир алаша уйде чыракъ ярыкъ гёрюп, абзаргъа гирип: «Гъей байлар», – деп сес эте. Уйден акъ сакъаллы бир къарт чыгъып,

хош-беш эте, къонакъны ичине, уйге чакъыра. Аманхор, атдан тюшюп, ону карасгъа да байлап, уйге гире. Уй есси Гъайбулла, уйде яшы-къушу да ёкъ. Къатын туруп, отбашда от ягъып, чай сала:

Гъайбулла къонакъы: «Къайсы къапудан гелгенсен», – деп сорай.

- Абсиягъентден гелемен.
- Тогъаслардан нечик чыкъынг?
- Атым тёшю булан уруп тогъасны сындырды.
- Юртубузда уручулар кёп, – дей Гъайбулла, – къырдан гелеген уручулар да аз тюгюл, шо саялы юртну дёрт де ягъында къапулагъа тогъас салына. Эртен къара танг булан уллу къувун чыгъар: гече тогъасны сындырып юртгъа гирген адам бар деп, атынгны арангъа салып къояйым.

Чыгъып атны ерин алыш, арангъа гирип ем де берип, эшикни тышындан киритин уруп бегете. Бираздан тепси яйылып, чай ичелер. Аманхордан не мурад булан гелгенин сорайлар. Ол да анасын ва къызардашын излей чыкъынны айта: «Анамны аты Шамсукъумар, къызардашымны аты Саит Кавсар, экиси де Татарханны буйругъуна гёре Ташгечив базарда сатылгъанлар».

Гъайбулла айта: Эртен мен чыгъып тергев этип къаарман. Ташгечив байлар алгъан къулларын Гъайдакъ ханлыкъы, Дербентге, Шамахи-Ширван ханлыкъларына къазанч алыш сатып йибереген кюйлер де бола. Сатылмай бар буса сени къардашларынг мундан табулар». Ол дагъы да Аманхордан сорай: «Татарханны оылтурген деген хабарны эшилдик, ким оылтургени белгили болдуму экен?»

– Гертими, ялгъанмы, билмеймен, оылтурген деген хабар чы бар, ким оылтургени белгисиз.

– Оылтургени герти, бизин Ташгечивден барып гелгенлер бар, къалмукълар ону йылкысын, туварын барын да гъайдагъан дей. Татарханны агълюсю, вазирлери гемелеге де минип Гъажитархант гетген дей.

Аманхор бу хабарны эшилгенде юрги бираз парахат болгъан. Татарханы къанын излек жек адам ёкъ экенге.

Эртен Гъайбулла элде сорав-соргъу этип къарай. Аманхорну анасы да, къызардашы да Минатулла бийни тирменинде ишлейгенни биле. Гелип Аманхоргъа ону сююнч этип айта. Гъайбулла, Аманхорну оъзенни ягъасы булан алыш барып, Минатулла бийни сув тирмени не ерде экенни гёrsете. Янаша дёрт сув тирмен бола. Аманхор Гъайбулладан айрылып шо тирменлөгө багъып гете.

Уъч тирменде эргишилер ишлей болгъан, дёртюнчю тирменде къатынлар. Оланы арасында Аманхор анасын ва къызардашын гёре, адамлар шек болмайгъан кюйде олар булан сёйлешип, юрт ягъада, кёпюрден чыгъып бир белгили ерни айтып сёйлешелер, ахшам геч гёрюшежекге.

Аманхор, къонагъыны уюне къайтып, анасын ва къызардашын тапгъынын айтып, бармагъындагы алтын оърмекчесин чыгъарып, Гъайбулланы къатыннына багъышлап, Гъайбуллагъа айта:

– Гъали энниден сонг сиз мени атам-анам йимик къардаш адамларымсыз. Мен бу гече ваъда этгеммен анамны ва къызардашымны алыш гетмеге. Тилеймен, хабарын гъеч бирев билмесин, артымдан къувун чыгъагъан күй болмасын.

Аманхор экинни намаздан сонг сёйлешген ерге барып, атын да кишенелеп, отлама йиберип, янтайып тура. Ахшам къарангыда Шамсукъумар да, Кавсар да гелелер. Аманхор буланы къучакълап, ойбюп анасына айта: «Мен Татархангъа къул болуп, Тойтёбегентден шу тулпарыма да минип гъавчулар къурумуна гетип барагъанда, сизге сёз берген эдим, тулпар тюбюмде сав чакъы, мен сизин тапмай къойман деп, худайгъа шюкюр, мен сизин тапдым».

Атылып тулпарына да минип, бирисин алгъя, бирисин артгъя да алып, ол тулпарны ёлгъя сала. Танг къатып, гелип бир къалын агъачлыкъя гирелер. Сав гюнню шонда йиберме токъташалар. Аманхор анасына башындан гетген ишлени лакъыр этип айта, Татарханны оызю оылтургенин билдири. Тойтёбегентде басдырылгъан оызлени мал-матагъын Къасымбеклеге етишдиргенин де айта.

Ахшам ай тууп ёлгъя чыгъалар. Гече ортада Къасымбеклеге гелелер. Аманхор Дилбаргъа берген сёзүндө табула. Къасымбек Аманхоргъа абзарындагы къонакъ уюн де берип, Аманхор анасы, къызардашы булан Къасымбеклерде яшав къуралар. Къасымбек де, Аманхор да, гюндюзлер агъачлыкъларда къыдырып, гъав этелер, Терик ягъада балыкъ туталар. Ахшамлар маданият уюнде китап къарайлар.

Дилбар Патимат бийкени ягъына чакъда бир гелип гете. Шамсукъумар да Дилбарны гёрюп таный ва ону бек ушатгъан.

Патимат Шамсукъумаргъа Аманхор булан Дилбарханымны аралыгъын айтып англата. Шамсукъумар оғъар разилигин билдири. Патимат арачылыкъ юрютоп, Дилбарны анасы Апайны да разилешдире. Гъали Патиматны бары гючю Насруллагъа бакъгъан. Узакъ къалмай Насрулла да къайтды Патимат айтгъангъа. Дагъы этме не къалды арачыгъа. Аманхорну ва Дилбарны тою язбашгъа белгиленди. Белгилев той алда болду. Ёлдашларыны кёмеклиги булан Аманхор бу гюзде будай да чачды.

* * *

Татарханны оылтургенни хабары айлана якъларда, дёврюгюп, бар ерге яйылды.

Бир тайпалар ону эшитип, Хансарайгъа талавургъа гъакийлер. Ташгечив, Терик бой къазакълар. Татархан вилаят, ханлыкъны тувары, аты, малы-матагъы бий тайпаны къолуна тюше. Хансарайны оызюне от салалар. Баш гётеривчюлер янгы ябушувлагъа къасткылып уруна. Ханны вазир– назирлерин уллу къысаслагъа тута. Вазир-назирлени къалды-къулдулары Гъажитархангъа къачып сыйына, рус пачаны янындан якълав таба, бирлери къачакъ адамланы агъымына синге. Шулайлыкъда, он-он беш гюнню ичинде Хансарай тозула. Къайда, Хансарай? Болдуму, болмадымы?

Бу 1705- нчи йыл октябрь ай эди. Татарханлыкъ бузулгъан сонг, денгиз бой булан Кума бойну къалмукълар бийледи. Терик бой булан Абсиягъ, эсли къумукъ, къайтара Эндирий ханланы къолуна тюшдю.

Эндирий хан Ташгечив бойлардан Солтанмагъмутнун Абсиягъентге селдер этип бакъдыра. Солтанмагъмут Ташгечивдеги дос-ювугъундан кёп адамын да алып гелип, Абсиягъ идараны башдан-аякъ янгырта.

Аманхор да, Къасымбек де бир мажлисде олтургъанда, бирев айтып, селдер болуп Солтанмагъмут гелегенни эшиителер.

Аманхор:

— Девюр сени я! Шюкюр сагъя, тенгирим, Татарханны зулмусундан къутулдукъ. Вилятыбыз энниден сонг бав йимик болуп яшнамагъа герек, идара гъакимлерибиз де янгырдылар, янгы къастлар, янгы умутлар, талпынывлар... Эсги законлар тайдылар. Янгы раисибиз тюз законлар къуарар. Къул-къараваш сатып алывлар тайдырылар; уручулукъ, зулмучулукъ битер, заман деврюгер; гъай не хайыр бизин къастларыбыз озмагъан сонг! – деген.

Солтанмагъумут, ханны назири, идараны раиси болуп Абсиягъя гелгени бираз заман да болмай. Халкъ муну да ушатмай. Олтургъан-тургъан ону сёйлей башлай... Назирни идараны ишинде бир аварасы да ёкъ. Бир токътавсуз Абсиягъдан муселлес де жыйып, къазакъ гентлерден чагъырлар да гелтирип, Ташгечивден оъзю булан гелген ёлдашлары булан, гъар гюн ашап- ичип, эсирип, той-йыбав булан тура. Негъакъдан, бир гюнағызыз адамланы туснакъя сала, къамучу булан токъалай.

Йыбавгъя, кепге гентлерден яш къызланы, гелинлени чакъырып, устю-гюзден паранжаларыгъызын чечигиз деп къарыша. Чечмесе, аягъы булан тебе, къамучу булан тёбелей, олай оъзге биябурлукъ ишлер юрюте. Чакъыр-гъанда гелмеген къызланы аталарын, гелин къатынланы эрлерин чакъырып, биринчи гезик етти гече- етти гюн туснакъда ятдыра.

Онар сабу будай къоду сала. Аманхор Солтанмагъумутну бу бузукъ ишленин эшитгенде, къурдашы Къасымбекге: «Бу зулму адамны намусу гётереген зат тюгюл. Бу ханлыкъ да узакъга барагъан ханлыкъ тюгюл. Бу да узакъга бармас», – дей.

Солтанмагъумут бий 45-50 яшында, башына акъ да къошулгъан, сепкил бетли, къысгъя боюнлу адам болгъан. Ону эки къатыны, учь уланы, бир къызы болгъан. Уланлары учюсю де бир йимик етишген. Уллусуну, къатын алып, яшлары да болгъан.

Солтанмагъумут Абсиягъя назир болуп гелгенли, ону уллусу уланы, Эндирай, Ташгечив къачакълар булан бир болуп Абсиягъыланы туварын, йылкъысын учь керен гъайдагъан. Аманхор бу бузукълукъланы эшитгенде дагъыдан-дагъы бек гъассиленген, кёп къыйналгъан. Къасымбек Аманхор ювугъуну бары хасиятын билип къалгъан. Аманхор шолай бир затгъа талчыкъганда дутарны согъуп, Дилбарны гёнгюн алса, Аманхорну гёнгю ачылып къала болгъан. Къасымбек ону билип, ювугъу Аманхорну гёнгюн алмакъ учун, тамда илинип турагъан дутарны алып: «Ма чы, бир яхшы чертип йырла чы, гюнлөр де гетер, къайгъы да гетер деген бизин уллуданы айтыву да бар», – деп, Аманхоргъа берген.

Аманхор оъзю де ювугъу Къасымбек оъзюне бермекни мурадын билген.

Ол оъзю-оъзюню гёнгюн алмакъ учун, Дилбарны эсге алып, дутарны согъуп булагъан:

**Арювлююнг гюл уьстюнде язылгъан, Дилбар,
Гюл уьстюнде сени къашынг тартылгъан.
Сени макътап бюлбюл къушлар бахчада
Гюл терекни бутагъына артылгъан.
Гюл бахчада бюлбюл къушлар чарнады,
Къумурушда къанат къагъып сарнады,**

**Ясаман гюл ел уйфюрүп елленип,
Сени макътап бир ажайып йырлады.
Ясаман гюл сени макътай чечек деп,
Дилбарханым бар кызылардан гёкчек деп.
Бахча-бавну макъталагъан назысан,
Аманхорну юрегини сазысан.**

Абсиягъентде ашлыкълар къайтарылып, беженлеге къуолгъан. Юзюмлер къайтарылып, бозалар, муселлеслер бочкелеге тёгюлген, тушаплар къайнатылып гъазирленген, кишмишлер къурутулуп дорбалагъа салынгъан. Гюзню арт айы. Ноябрь ай. Абсиягъны савдюгерчилири Гъажитархангъа барма гъазирлик гёrelер. Аманхорну да ата къасбусу эсине тюшюп анасы Шамсукъумар булан да ойлашып, Гъажитархангъа барма гъазирленген савдюгерчилиге ёлугъя. Олар булан да маслагъатлашып, Аманхор Гъажитархангъа сапар чыгъя.

Аманхор Гъажитарханда анасы Шамсукъумарны тапшуруву булан Магъаммат апендилеге къонакъ тюше. Аманхор Магъаммат апендиге башындан гетген бары да затланы айта. Абсиягълы Къазинасрулланы къызы Дилбарны оъзюне гелешгенин да айтып англатып, никагъ тою¹, язбашда, апрель айда болажагъын да билдири. Тойгъа апендини де чакъыра.

Аманхор Гъажитархангъа алыш баргъан затларын сата, ондан уйге, сатывгъа тарыкълы малланы ала туруп, бир нече гюнлер къала.

Солтанмагъум Абсиягъга раис болуп гелгени уч ай битген. Бу айны ичинде Солтанмагъумтуну уллусу уланы оъзге къачакълар булан бир болуп, абсиягълыланы туварын, ат йылкъысын уч керен гъайдагъан. Уч де гезик абсиягълылар, хоншу гентлердеги орус къазакълар булан къувун чыгъып, къайтарып болгъанын къайтарып, болмагъанын къачакълар гъайдап алыш гетген болгъян.

Ханны назири Солтанмагъумтуну раис болуп гелген сонг, Абсиягъда ва огъар къарайгъан башгъа гентлерде халкълагъа артыкъ авур алифан (ясакъ) салына. Кёп-кёп будай, арпа, дюгю ва башгъаларын жыйып кериван-кериван этип Эндирайге, эки якъыга ийбере. Солтанмагъумтуну бузукъ ишлерин, авур алифанлар алагъанын гёргенде, халкълар: «Муну янында Татархан бир зат да болмагъан экен. Бу чу болгъан экен Аллагъ башыбызгъа салгъан бир мусубат балагъ», – дей болгъян.

Солтанмагъумтуну оъзюне кепге-йыбавгъа къызланы чакъырагъанда, Къазинасрулланы къызы Дилбарны да чакъыра ийбере. Амалсыз болуп Къазинасрулла къызы Дилбарны Солтанмагъумтуну йыбав мажлисине эки керен ийберген.

Солтанмагъумтуну Дилбарны гёргенде ону аривлюгюне, исбайылыгъына бек «гъашыкъ болгъан», огъар Солтанмагъумтуну оътесиз кепи гелген. «Солтанмагъумтуну – бий болмай, мен къади болайым, Дилбарны оъзюме бир къатынлыкъга алмай къойман», – деген ол.

Ондан сонг о бир гюн Къазинасрулланы идарагъа чакъырып: «Къызынг Дилбаргъа эпиз бек гёзюм тюшюм тура, ол бир уллу марал болгъан экен, ону къырлагъа чыгъарма ярамас, магъа берме герексен.

¹ Къыз гелешеген той, шатлыкъ.

Бий менмен, ханны назири менмен. Гъа! Гъа! Озакъда берирсен», – деп, Солтанмагъмут эсирик күйде кюлеме де кюлеген.

Къазинасрулла: « Бийим, мени къызыым гелешинген. Биревлеге гелешип къызыны биревлеке береген адат ёкъ чу», – деп жавап бергенде, Солтанмагъмут Къазинасруллагъа булай деген:

– Къазинасрулла, сен бил, бийни сёзю сёздюр, мен бу ишни этме гекмен. Бу сёзю къыргъа чыгъарсанг, оъзюнг бил. Бар, агълюнг булан да ойлаш, тек магъа тез жавап бер!

Къазинасрулла уюне къайта. Ол Солтанмагъмут булангъы ишни къатыны Апайбикеге айта. Эр-къатын уллу ойгъа тюше, буланы тюсю алышинып, юреклери гъалекликде. Солтанмагъмут Къазинасруллагъа: « Вёре, бу ишни гишиге билдирме, ичинде сакъла,» – деп, нечакъы къара къоркъув берсе де, эр-къатын биревле де билдирмей ичинде сакълап турса да, халкъ бир зат болгъанны биле.

Дилбар бирден-эки, ата-анасыны къумсарап, къуруп барагъанына, ата-анасыны эсде ёкъдан сёнюп къалгъанына ажайып бола. Дилбарны бир ерде турушу гелмей. Бир барып анасына, бир де барып атасына тилей, къаныгъа:

– Айтыгъыз, бирден-эки къумсарап, къурайып сизге не болуп къалды? Магъа байлавлу эшитген затыгъыз сама ёкъму? Атасы-анасы: « Ёкъ, къызыым, бир зат да болмагъан, бир зат да англашылмагъан», – десе де, Дилбар:

– Ёкъ! Аявлу азиз атам, анам, мен сизин булай гёрюп болмайман. Шулей сиз де кёп узакъ яшамажакъсыз. Мен де оълюп къалырман! Вай Аллагъ! – деп, бир атасын, бир анасын къучакълап йылай, уйде бир ерде туруп болмай. Ахырда, ата-ана къызына назир Солтанмагъмутну къастларын билдирилер.

Дилбар ата-анаындан Солтанмагъмутну хабарын эшитгендокъ эки де къолу булан башын тутуп, сонг къоллары булан кёкюрегин къысып, ондан сонг чалт күйде бир къолун бир янына узатып, хырындан:

– Ёкъ, болмас! Болмас! – деп къычыргъан. – « Болажакъ зат тюгюл», – деп оъз-оъзюне сёйленген. Къазинасрулла да, Апайбике де: « Болмас, болмас», – деп къызына маслагъят этген. Шондан сонг ата-ана, къанлы сакълайгъанда йимик, Дилбарны яшырып сакълама борчлу болгъан.

Бир гюн, Къазинасрулла уйде ёкъда, Солтанмагъмут эсирип булагъа бара. Апайбикеден Дилбарны сорай. Ол Дилбарны къазакъентлеке къона-кълагъа йибергенбиз, уйде ёкъ, – деп жавап бере. Солтанмагъмут огъар бек къазаплана.

– Эгер къызыгъызы менден къачыра бусагъыз, къаарман. Ожагъыгъызыгъа от салырман. Савлай гентигиз булан яллатарман, – деп дувлай туруп чыгъып гете. Бу хабар Абсиягъда яш-уллуну барына да малим бола. Бары халкъ тамаша бола: « Гентни гъакими болгъан булан уялмаймы? Уйде эки къатыны да, къатын алгъан уланлары да булангъы гиши, гишиге гелешинген Дилбарны аламан деп артындан юрюймю. Билмейми экен Дилбар оъзюне гелмейгенни, оъзюне къатын болмайгъанни. Солтанмагъмут мияма болуп, яшыртгъын бир мююшде гъав къуруп, огъар Дилбарны тутарман деп ойлай буса, огъар о мурадына этме кёп къыйын бар...»

Дилбар, Солтанмагъмутну оъзлеге гелгенин эшитгенде, анасына булай деген:

– Солтанмагъумут бизин ожакъгъа дагъы айланмасын, огъар менден пайдада болмас.

Арадан бир нече гюнлер гетип, Солтанмагъумут Къазинасрулланы бирда-дагъы идарагъа чакъырып:

– Не болду, нечик ойлашдыгъыз? Мени сёзюме не жавап бересиз? – дегенде, Къазинасрулла бурай жавап бере:

– Воллагъ, бий, мен къызымын гелешингенин абсиягъылар чы нечик де биле, гъатта эки якъдагъы гентлени адамлары да биле. Мени къызымын ихтияры менден чыкъгъан. Энни сагъа не жавап берейим дегенде, Солтанмагъумут: «Яхши, бар, артына къарайыкъ», – деп къоя.

Солтанмагъумут атасын бу гезик де негер чакъыргъанны Дилбар англай, къанына къарака. Бирден-бир терен ойлагъа, дерглеке бата. Эретургъан еринде бир якъгъа багъып: «Мундан бир йыл тогъуз ай алда тюшюмде билегиме чырмалып гёрген къара йылан шугъармы эди экен? Башыбыздан таймайгъан бу не тажжалдыр. Ёкъ, болмас, ол менден хайыр гёrmес», – деп оyz-оъзюне сёйленген.

Къазинасрулла да, Апайбийке де, къолундан иш де тюшюп уйде олтуруп къалгъан. Къуру ойда, дергде. «Башыбызгъа тюшген бу не балагъдыр. Къыз сакълагъан да, къанлы сакълагъан да бир» деп шулайгъа айтыла болгъандыр дагъы? Башгъагъа бережек болгъанда да илинип, иерилип къалгъан. Дилбар саялы гъалигинеге башыбызгъа бир уллу балагъ гелип къалажакъ. Аманхор билсе, не айттар? Бу ишни Шамсукъумаргъа да англатайыкъ. Къысгъа аякълы къатынгиши ол да не этежек? Бавру ярылып оълпор, уланына кагъыз языны, Гъажитархандан тез къайтсын деп. Аманхор къайтгъандокъ, ари-берисине де къарамай, Дилбарны тез-тез огъар берип тайдырмагъа герек деп ойлайлар.

Эр-къатын бурай ойлашып, Патиматбийкени чакъырып, оъзлени оюн огъар да айта. Эр де, къатын да Дилбарны гъакъындан оъзлени Солтанмагъумут булангъы сёзюн Шамсукъумаргъа да барып айтмакъны Патиматбийкеге тапшурашып:

Патиматбийке, Къазинасрулла, Апайбийкени тапшуруувун Шамсукъумаргъа барып айта. Солтанмагъумутну хабарын эшитгенде, Шамсукъумарны ичине от тюшө:

– Огъ, намарт душманлар, къачан арчылар экен башыбыздан! – дей. Олтургъан еринде бираз да ойлашып, Шамсукъумар гелинини ата-анасыны оюна рази бола. Аманхорну къайтартмакъ учун Гъажитархангъа артындан адам иибере. Эки де ожакъ, шолай разилишип, никагъ тойгъа гъазирленме башлай.

Бу хабар Солтанмагъумутгъа да англашина. Ол гъали булагъа айтмакъдан пайда ёкъ, Дилбарны гючден чыгъарып алыш гетмеге деп токъташа. Январь ай. Къышны къутургъан сувукъ гюнлери.

Гъажитархангъа гетген савдюгерчилер къайтып гелелер. Олар булан Аманхор да бар, Аманхоргъа ёлда сувукъ тийип, кепсиз, тирсегине сюек ярып аявсуздан сыйлавукъ да чыгъып, уюнде ятгъан. Буса да ятгъан еринде турушу гелмей. Солтанмагъумутну хабарына бек ачуу чыкъгъан. Бу арада хошгелдиге ювугъу Къасымбек геле. Ол да Аманхоргъа Солтанмагъумутну хабарын башдан аякъ айта. Солтанмагъумутну хабарына тынглап Аманхор:

– Сюек ярып чыкъгъан сыйлавукъдан да мени шу хабар бек аврутду.

Яхшы эркек буса шолай осал сёзлени сёйлемес эди. Ол -- кызыбай! Уялмай боюндан, союндан. Аманхор оылмеген чи оъзюню гелешмишин күлбайла-гъя къойма! – дей.

– Къасымбек, къурдаш, мен сёзюмде хата болгъанман. Ханлыкъ янгырды, гъукумат идаралар алмашынды, тазаланды, энни тюз, дурус къанунлар, законлар, къурулар деп тура эдим. Мен адамланы зулмудан чыгъармакъ учун бир къара чыракъны сёндюрген эдим. Ону орнунда башгъасы янды. Бу чыракъ да халкъгъя ярыкъ береген чыракъ тюгюл экен. Солтанмагъмутгъя мени юрегим, Татархангъя йимик, таза оырчюп тура. Дилбаргъя ес болмагъа къыйын бар Солтанмагъмутгъя дегенде, Къасымбек айта:

– Аманхор, къурдашым, Солтанмагъмут бий бугюнде уьстюбюзде гъаким, хан. Ичи гыилладан, макюрден, намартлыкъдан толгъан. Тойну болгъан чакъы тез кютмеге герекбиз. Сонг басылып къалыр.

Аманхор:

– Не этсегиз де, мен сиз этгенге разимен. Ойлашып оъзюгюз арив гёр-ген затны этигиз, – дей.

Шолай булар бары да гъакълашып, тойгъа гъазирлене.

Солтанмагъмут да къара мурадына етмеге чалыша, къутуруп айлана.

Солтанмагъмут, оъзюню юрги тынагъян ёлдашлар да гъазирлеп, онгарып, Дилбарны гючден къачырма гылла къуруп айлана. Ол, идарадан уюне къайтып, учь адамны уюне чакъыра: ичире, ашата, олагъа оъзюню къастын айта. Кеплиликтен учь де адам Солтанмагъмутну таклифине къабул бола. Солтанмагъмут буса: «Бу гечеден бир де артгъя салма ярамай», – деп токътшадыра.

Къутургъан къыш. Бир нече гюнлерден берли токътавсуз къар ява. Къырда арба дёгеремейгени нече гюнлер бола. Солтанмагъмутлар ахшамдан берли, аранда яхшы сакълангъан атлар да онгарып, оъзлер де яманокъ яхшы гийинип, устьлерине ямучулар да онгарып, Дилбарны чырмама да бир ямучу онгаргъан. Беллеринде хынжаллары, яннавурда тапанчалары, къолларында тюбеклери де булан бу учь де нёкер гъап-гъазир болуп туралар.

Ахшам яссы намаздан сонг оъзю Солтанмагъмут да, белине хынжал-белбав да байлап, тапанча да тагъып, тюбек де алып: «Атланы ерлегиз, чананы еигиз», – деп буюра. Атлар ерленип, чана егилип, битген сонг, Солтанмагъмут, башына башлыкъ да байлап, къолуна къолгъаплар да гийип, онгарыла. Сонг ол нёкерлөгө:

– Сиз барып Къазинасрулланы къызы Дилбарны алыгъыз. Ону чанагъа салып, Ташгечив ёл булан мени артымдан етишгинче гъайдагъыз, – деп оъзю, Ташгечив ёлгъа чыгъа.

Бу учь адам гечени бир заманында Къазинасрулланы уюне гючден басып гирип бара. Хамара-хачара булан, тарт-соз этип, йылата туруп Дилбарны чырмап чанагъа салып алып чыгъа. Къутургъан атланы къачыву къырдагъы борангъа бирден бир боран къоша, чанадан чыгъагъан ел, борайгъан къар, артындан къарагъян адамгъя чананы яшырып къоя. Булар шолай гъайдап Ташгечив ёлгъа Солтанмагъмут бийни артындан етишип бара. Бий де атдан тюшюп, чанагъа минип олтура. Атны чананы яннавуруна байтай. Ташгечивге къарап ёлун узаталар.

Хапарсыздан уюне гирип гелип, ур-тюорт этип къызын алыш гетгенде, Къазинасрулла, Апайбийке, бирден бир ап- акъ сыпатлары да болуп, айтма

зат да, эп де билмей, бир-бирине къарап, адап къала. Сонг-сонг эс табып, эр де, къатын да Патиматлагъя, Къасымбеклеге бара. Оызлеге болгъан ишни айта. Шондан булар тез-тез барып Аманхорну анасы Шамасукъумарны уятып, булагъя назир Солтанмагъмут этип къойгъан ишни айтып англата. Тёшегинде авруп ятып турагъан Аманхор, буланы бурай яман хабарын англап, аврувларын унуп, от-ялын болуп гъитине. Къасымбек Аманхоргъя къарап:

— Аманхор, сен авруйсан, бу боранда сагъа къыргъя чыкъма ярамай. Дагыдан-дагы бек авруп ятып къалажакъсан. Гентден оызюме яхшы ёлдашлар да алыш артындан мен барайым. Бу намусу сен болуп мен күтейим, — дегенде, Аманхор:

— Кёп савбол, баракалла, къурдашым Къасымбек, мен сагъа бек разимен. Бу боранда халкъгъя намус салып да не этейик, бу намус сени булан мени башымда. Халкъгъя да намус сала турмай, оызюбюз күтербиз, къурдашым Къасымбек, барып экибизни де атларыбызын ерле чи, — дей.

Къасымбек атланы ерлеме чыгъя. Аманхор тамдан савутларын алыш, гийинип онгарыла. Патиматбийке, Шамасукъумар, Саит Кавсар, Аманхоргъя: «Авруй туруп сен барма», — деп кёп тилей ва бек къарыша. Аманхор олагъя: «Гъали бары да авруйгъанларым тайды, сапа-сав болдум», — деп къоя.

Къасымбек, атланы да ерлеп, уюндөн атасы Гьюсейн-агъаны эки атыла-гъан тюбegin де алыш онгарыла. Аманхор белине атасындан къалгъан къылчын да тагъып, къолуна эки атылагъан къош тюбек де алыш, къыргъя чыгъя. Бу эки де къурдаш атылып атларына да минип, чананы гызын тутуп, Ташгечив ёл булан, ел йимик гъайдап бара. Бара-бара туруп, булагъя чананы тавушу эшилиген бола. Аманхор да, Къасымбек де ёлну ташлап, къамушлукъланы, агъачлыкъланы ичи булан, къыркъып, чананы алдына чыгъя. Булар бир уллу йылгъынланы ичинде атлардан тюше.

Аманхорну гёзлери къандан толгъан, гёзлерине зат гёрюнмей ол ачуундан къутургъан зат йимик. Тек оызю: «Мен себепли Къасымбекге бир багъана болуп къалмагъай эди», — деп ойлай.

— Къасымбек, эгер чананы устьюнде Солтанмагъмутдан да, гъайдавчудан да башгъя адам болмаса, мен тюбек атмай, къылыч булан иш гёрюрмен. Эгер олар уйч-дёрт эргиши болса, амал ёкъ оланы атылагъан савутлары болмаса. Ол заман мен тюбек булан иш гёрюрмен. Сен оызюнгню тюбегистинги де менде къоюп, атланы янында туарсан. Ким биле, тюбек урувда атлар уйркюп къачып, атлардан айрылып къалагъан күй болмасын, — дегенде, Къасымбек:

— Атлар не суюсе де болсун, Аманхор, мен сени янгыз къойма болмайман, — дей.

— Мен янгыз тюгюлмен. Мени кёмегим бар — бир Аллагъ.

Къасымбекни тюбegin де алыш, Аманхор бир уйлкюню тюбюнде токътай.

Аманхор: «Солтанмагъмут чанада янгыз тюгюлдюр, эгерден, тюбек атышын болуп, шо къызбай саялы ягъындағылар да языкъ болмагъай эди», — деп ойлай. Аманхор ерлешген бёлекни тюбю бек онгайлы. Чананы устьюнде он адам болса да, Аманхоргъя гюч этип болагъан күйде тюгюл. Ат-

лар пышгъыра туруп, чана ел йимик етишип геле. Къасымбек барып атланы башын тутуп токттай.

Чананы устьюнде ямучулар булан олтургъан беш адам гёрюне. Бири Дилбар буса, къалгъанлары Солтанмагъмутну ёлдашлары болмагъа герек. Мунда къылыч булан иш гёргемеге къыйын, тюбек булан иш гёргеме герек. Тек дагъы кюй ёкъ.

Аманхор, чананы ювукъыга гелме къюоп, гъайдавчуу яхшы нишангъа алыш ура, гъайдавчу йыгъыла. Къалгъан учев къолунда тюбеклери де булан атылып – атылып тюшелер. Чананы устьюнде бирев къала. Ол Дилбар экенин Аманхор шоссагъат биле.

Чанадан тюшгенлер учевю де тюбеклер булан Аманхоргъа багъып атыша. Аманхор да оъзюндеги эки тюбекни къалгъан уч де гёзюн яхшы гёзлеп-гёзлеп ата, учёвю де яралып йыгъыла. Чабып барып чанадан Дилбарны ала. Биреву якъдан буланы устьюне атлар да булан Къасымбек етишип геле. Гъайванлар языкъ болмасын деп, атланы чанадан чечип йиберип, Аманхор да, Къасымбек де Аманхорну атына да минип, Дилбар да булан къайтып, Абсиягъыны ёлуна тюшелер.

Гече ортадан оътген сонг булар къайтып Абсиягъентте геле, Дилбарны элтип атасыны уюне тюшюре. Оъзлер де къайтып уюне гелелер. Мунда булар Солтанмагъмутлар булан болгъан ишни айтып англаталар.

Шамсукъумар, Патимат, Гьюсейн-агъя, Къасымбек, Дилбарны ата-анасы ойлашып, Аманхорну Эндирайге Гъайдарбеклеге йибермеге токъташа. Аманхор оъзю де бу маслагъатгъа рази бола.

Къасымбек агъасы Гъайдарбекге кагъыз яза, Аманхорну аманатлап. Аманхор гетгинче Дилбарны гёргемеге сюе. Патимат, Аманхорну башгъа уйгэ чыгъарып, онда Дилбарны алып геле. Дилбар гелип уйгэ гире.

– Мен гетемен, азизим. Мени бу сапарым олай узакъ болмажакъ. Мен къайтгъынча, сен ялкъмай туарсан. Мен сени тапмай турман, сонг экибиз де бир ерде боларбыз, – дей Аманхор. – Гёрген тюшлеримни бири рас гелип чыкъды, арабыздан къара йылан оътдю. Ахырыбызын Аллагъ тюз этсин, – деп Дилбар йылай. Аманхорну бавруна басыла, сыйына. Аманхор Дилбаргъя:

– Не болгъан? Йылама, гече къачыргъанда Солтанмагъмут сени намусунга сама тиймедини? – деп сорай. Дилбар:

– Жан игит, бугунге ерли намусум анадан тувма йимик сакълангъан. Ол сенден башгъа гишиге ачылмас, – дей.

Аманхор Дилбарны къысып къучакълап, къолун да алып, савболлашып, анасыны уюне чыгъа. Дилбар да, йылай туруп, къайтып уюне къайта.

Аманхор, анасы ва къызырдашы булан да савболлашып, хораз биринчи къычыргъанда, тулпарына да минип, Къасымбеклер де булан савболлашып ёлгъа тюше. Уллу къушлукъда, орта ёлда бир къазакъ гентде къонакъда токътай. Гюндюз мунда рагъатланып, гечелетип Терик сувну бузундан да чыгъып, Ташгечивнүү уьстю булан ёл алып, январь айны йигирма тогъузунда Эндирайге Гъайдарбеклеге багъып чыгъа.

Солтанмагъмутланы гъазиринде къайсы оылген, къайсы яралангъаны да белгисиз. Къышны сувукъ гечесинде, къырда къалып, бузлап мююз йимик болуп, эртенге бары да оылюп чыкъгъан. Эртен ёлдан барагъанлар буланы гёре, шоссагъат айлана гентлеге хабар болуп гете. Солтанмагъмутну улан-

лары, къардашлары бу ишни шоссагъат Аманхор этгенни биле. Аманхорну къыдыра къувунгъа чыгъалар. Къувун къува туруп олар Аманхор тувгъан, яшагъан денгиз бойлагъа, Тойтёбекентлеге багъып гете.

Эки-үч гюн шолай къувун чыгъып, къыдыра юройлер.

Къувун чыгъып къыдырып, Аманхорну табып болмагъанда, оылгенле-ни къардашлары къанын Аманхорну анасы Шамсукъумардан, къызардашы Саит Кавсадан, Дилбарны ата-анасындан алмагъа сююп булагъа чаба. Абсиягъылар, къазакъ гентлерден жыйылгъан кёп савутлу халкъ, душманла-рын оланы устюне етишме къоймагъан. Халкъда бар хабаргъа гёре, рус къазакъланы кёмеги болмагъан буса, шо чапгъында кёп адам пуч болажакъ болгъан.

Солтанмагъымутну ва ону ёлдашларыны сюеклерин, Абсиягъа гелтир-мей, Ташгечивге элтип гёмгенлер. Солтанмагъымутну ағылолери де Абси-ягъдан Ташгечивге гёчюп гетгенлер. Арадан он беш гюнлер гетип, Эндирай хан Абсиягъа селдер этип Ташгечивден Арсланмурза дегенни йибере.

Аманхор Гъайдарбекге Къасымбек язгъан кагъызын бере ва башындан гетген ишни барын да башдан-аякъ айта. Гъайдарбек о ишге бек талчыгъа:

– Мени бу уюм энни сени уюнгдюр, бугунден сонг, Къасымбек йимик, сен де мени бир къардашымсан. Вёре талчыкъма, оъзюнгню оъз уюнгде йимик яша.

Гъайдарбек оъзюне де, Аманхоргъа да къонакъ уйде ятмагъа ерлер сал-дыра. Аманхор булан хабарлай туруп, ятгъан еринде юхлап къала. Эртенокъ туруп булар бираз да хабарлап, чай-зат да ичип, сонг Гъайдарбек орамъа чыгъа. Орамда адамлар гюп-гюп болуп тура. Аманхор деген бирев Солтан-магъум деген бийни оылтурюп къачгъан деп уллу хабар... Гъайдарбек де бу хабаргъа «тамаша бола», оъзу де халкъгъа къошулуп сёйлей. Къайтып уюнге гелип, къырдагы хабарны къатынына айта. Гъайдарбек къонакъ уй-ге Аманхорну янына гире:

– Аманхор, о сени ишингни хабары гъали бизин Эндирайге етишди. Очарларда, орамларда адамлар гюп-гюп болуп сени гъакъынгда сёйлейлер. Бийлени, ханланы тили бир, гъилласы, макрюсю, гючю кёп. Сакъ болма-гъа герек. Мен сени сорагъанлагъа: «Бавтогъайдан гелген, балжибинлер сакълайгъан адамым, Магъаммат деп къоярман. Сен де шолай айтарсан. Сени мен мунда нечик де эки ай къыш сакъларман. Язбашда Бавтогъай-гъа бармагъа тюшер. Онда мени балжибинлерим бар, сен де онда шоланы сакълайгъан адам болуп туарсан.

Аманхор Гъайдарбекни сёзюн, оюн кёп арив гёре. Ол айтгъан күйде, Аманхор Эндирайде Гъайдарбеклерде язбаш болгъунча тура.

* * *

1706-нчы йылны февраль айыны аввалындан башлап Арсланмурза Абсиягъа селдер болуп идараны ишин юрюте. Бу вакътини ичинде Арслан-мурзаны башгъа халкъгъа этеген зияны да чы ёкъ, тек пайдасы да гёрюнмей. Тюпден таба оъзюню ишин юрютүп тургъан Арсланмурза Солтанмагъумутну эмчек къардашы экенни Абсиягъда бирев де англамагъан.

Арсланмурза Абсиягъа селдер болуп гелегенде, Ташгечивде Солтан-магъумутну адамлары Арсланмурзагъа тапшургъан, о да олагъа сёз берген болгъан:

— Душманыгъызы мен табарман, башын да гесип сизин уьстюгюзге йи-берирмен.

Ону учун Аманхорну душманлары ону артындан къыдырмай, хантавлатып тур болгъан.

Абсиягъылар, Къасымбек, Патимат, Шамсукъумар башгъалары, артындан къыдырагъан адам да болмагъан сонг, Аманхор къайтып гелип къалса да ярап деп ойлай болгъан.

Арсланмурза буса, овзюн танытмай, буланы хантавлатып, Аманхор бир болмаса бир, геч-тез анасыны уьстюне, гелишишини янына гелмей турмас, — деп, тюпден таба гызыарлап тур болгъан.

* * *

Аманхорну уллатасыны ювугъу Магъаммат апендини бир затда къулагъы ёкъ, язбашда апрель айда Аманхорну тоюна барып бир сапар этип гелейим деп Гъажитархандан Абсиягъентге гелген.

Магъаммат-апендини геливюн къутлама Къазинасрулла, олай овзгелери Шамсукъумарлагъа жыйылгъан. Булар мунда Аманхор булан болгъан ишни айтып хабарлагъан. Ону ишини гъакъында ойлашгъан. Онда бирлери: « Солтанмагъумтуну, ону ёлдашларыны оылтурюлгени эки, учь ай бола, Аманхорну атын тутуп ахтарагъан адам да ёкъ, гелтирип къойса! — деп сёйлей болгъан.

Магъаммат апенди Аманхоргъа болгъан ишге кёп къыйналгъан. Къыйналывну гючюндөн, ону гөзлери сюзюлюп, бети къумсарып, тюс берип, тюс алгъан. Ол бираз заман да ойлашип булав деген:

— Яман иш болгъан. Болмагъан болгъай эди. Бизин уллуларда « болгъан ишге болат бол» деп айтыв да бар, болгъан сонг не этме герек. Къанлылары унтуп турмайдыр, Аманхор гёз алдында ёкъгъа, иннемей турадыр. Гентигизде гъар жума гюн уллу базар бола. Олар Ташгечивден, гъар гентден, гъар гелгендөн не хабар алышп гелер экен деп къулакъ салып турадыр. Олай этсегиз, яшны языкъ эттерсиз. Бир де къайтармай турмайбыз деп бусагъыз, булав сама этигиз, дагъы да бираз заман къарагъыз. Эгердим, дагъы да ахтарагъан адам болмаса, чакъырып гелтиригиз. Гелгендокъ, никагъыны да охутуп, гелинни де, Аманхорну да тувгъан, оьсген ери Гъажитархангъа ийберигиз, онда яшасын. Алдынгъы агъалар, зулмучулар онда гъали ёкъ. Востанияда барын да дагъытды.

Шамсукъумар да, овзгелер де Магъаммат апендини бу маслагъатын арив гёрелер. Магъаммат апенди учь гюн Абсиягъда туруп, дёртюнчю гюн Гъажитархангъа ёлгъа тюше.

* * *

Аманхор – Бавтогъайда Гъайдарбекни жибинлерин сакълавчуланы уьстюндеги устасы. Кёбюсю заманын жибинлени янында йибере. Чакъда бир ат булан Эндирайге де гелип гете.

Магъаммат апенди гетген сонг, бир гюн Къасымбек, Къазинасрулла, Гюсейн-агъа, Апай, Патимат, Шамсукъумарлагъа жыйылып, мажлис бола. Онда булар, Аманхорну шу учь-дёрт ай атын тутуп ахтарагъан адам болмаса, гюзге таба, Къасымбекни ийберип, Аманхорну Бавтогъайдан къайтарып, накъыра-зурнай сокъдуруп, халкъгъа аван-чуван да этмей, тюпден таба ас-

тарақъ, оьзюбюз-оьзюбюз жыйылып, экинчи гюн эртенинде Гъажитархан-гъя ёлгъа саларбыз деп токъташгъанлар. Гюз ашлыкъларын къайтарып алыш битген сонг, Шамсукъумар, къызы Кавсарны да алыш, артындан бармагъа токъташа.

Шондан сонг булар гюнлени, айланы оьтгере, язбаш оьтюп, яй геле. Яй да оьтюп гюз геле. Аманхорну ахтарагъан адам да ёкъ. Бу эки де ожакъ, алда ойлашгъаны йимик; дюгюлер, майлар алыш, кишишлер тазалап, ашама татли, туршу, тюрлю-тюрлю ашлар гъазирлеп, Дилбаргъа гелин, Аманхоргъа гиев опуракълар, аякъ гийимлер бичип-тигип онгарылалар. Абсиягъга гелгенли тюпден таба къулакъ салыш, тынглап турагъан селдер Арсанмурзагъа бу хабар англашина. Ол Аманхор къачан гелир экен деп гъазирленип тура.

Къасымбек август айны он алтысында атына да минип Эндирайге агъасы Гъайдарбеклеге бара. Онда ол агъасына Аманхорну гъакында оьзлени оюн, оьзюню Эндирайге геливюню мурадын айтып англата. Гъайдарбек буланы планын арив гёре.

Къасымбек, гече агъасында да къалыш, эртен Аманхорну артындан Бавтогъайгъа геле.

Бавтогъайда къурдашлар гёрюшоп, къучакълашып, бир-бириндөн сююнчоп, эпиз бек шатланалар. Къасымбек оьзлени къастын айтгъанда, Аманхор дагъыдан-дагъы шатлана, бек рази бола.

Эки де жан айырмас къурдашлар Бавтогъайда бир тавгъа оьрлене, бир де бавларда къыдыра, бир де Къойсувгъа энишлеп, сувну ягъасында къыдыра, бир-бириндөн тоюп болмайлар.

Аманхор да, Къасымбек де, ахшам атларына емлер де берип, оьзлер де ашап, гече геч болгъунча ятмай, бир-бири булан лакъыр эте туралар. Экинчи гюн эртенокъ булар жувунуп, тазаланыш, оьзлер де ашап, атларына емлер де берип, тумарлап, Абсиягъга ёлгъа чыкъма онгарылалар.

Бавтогъайдан чыгъып Эндирайге гелелер. Гече Гъайдарбеклерде къалалар. Гъайдарбек буланы яхши къонакъ эте. Эртенокъ Къасымбек де, Аманхор да, атларын ерлеп ёлгъа чыкъма сююп, ат арангъа бара, къараса, Аманхорну аты ахшам салгъан емни де ашамагъан, ятгъан еринден туруп да болмай, атны буту-къолу къартыллай. Гюченип, ич тартып, тыныш ала. Ат ятгъан еринден хозгъалыш болмай, бир зат айтма сюегенде йимик.

Аманхор къарай, гъайван сёйлеме тил билмей. Аманхор атгъа къарап, бек талчыгъя, ойгъа-дертге бата. Тулпаргъа себеп излеп ари-бери чаба. Амма не хайыр, Эндирайдеги ва эки айланы юртлардагъы бары да эмчилени, сынчыланы, дуачыланы гелтирип дуалар яздырса да, эмлер этдирсе де, пайда болмажакъыны билгенде, Аманхор, уллуланы маслагъатына гёре, атын мурдар оьлмеге къоймай, сойдуруп, сыйдырып гёнюн алыш, этин юртдагъы етимлеке, пакъырлагъа оълешип йибере.

Аманхор, сююнчоп гетмеге онгарылгъан сапарында булай сырасыз ёлну сынларын гёрюп, бек пашман бола. Оьзюнден ихтиярсыз гёзлеринден бурчакъ болуп гёзьяшлар агъышып гете.

– Огъ, Къасымбек, бугюн мени белим сынды, къанатым къыркъылды. Тулпарымдан айрылдым. Гъажитархан негер тарыкъ, Абсиягъентге барма негер тарыкъ. Къасымбек къурдаш, шу ерде мени гёрежек бирев де ёкъ. Айып этмесенг, тулпарымны тонавгъа къалгъан тонуну уьстюнде олтуруп йылап, гёнгюмню ачажакъ эдим дегенде, Къасымбек:

– Неге айып этемен. Айып да боламы, оъзюню юреги тынышагъан, сыналгъан ёлдашындан айырылмакълыкъга тарланып йыламакъ, – деп жавап берген.

Аманхор, тулпарыны гёнюнде де олтуруп, бурай айтып йырлагъан:

**Юрегимни буз салгъандай бузлатдынг,
Дертлеримни барын бирден хозгъалтдынг,
Йыламагъан гёзлеримни йылатдынг,
Душманланы юреклерин къувнатдынг,
Тизине уруп йылар Шамсукъумарым,
Гетдинг янгыз къюоп мени душмангъа, тулпарым.**

**Ёлдашлыкъны гъалал кюйде эте эдинг,
Тебингенде елдей болуп гете эдинг,
Гюнлюк ёлгъа ярым гюндөн ете эдинг,
Башымдагъы намусланы кюте эдинг,
Сени излей ари-бери чабарман,
Дёгерекге гёз бозартып къаарман.
Кыйынлы гюн сени къайдан табарман?
Тизине уруп йылар сагъа Дилбарым,
Гетдинг янгыз къюоп мени, тулпарым!**

Къасымбек де, Аманхор да, Гъайдарбекни арбасына Къасымбекни атын да егип, арабгъа Аманхорну тулпарыны гёнюн де салып, Эндирайден чыгъып, август айны йигирма экисинде, талатгюн, арабгъече, эл ятгъан заманда Абсиягъентге гелелер.

Шамсукъумар, Саит Кавсар, Патимат бийке, Гъосейн-агъа булар булан къучакълашип, хошгелдилер берип, сююнелер. Аманхор арбадан тулпарыны гёнюн алыш, уйге гелтирип, ону хабарын айтгъанда, уйде уллу йылав, яс бола.

Патимат бийке эртен орундан тургъандокъ, чаба-ёрта барып, Дилбарханымгъа, Апайбикеге, Къазинасруллагъа Аманхорну гелген хабарын айта. Тулпарыны да авруп, оълюп, садагъа этилгенин англата. Дилбарханым тулпарны хабарын эшитгенде, чабып барып, ариги уйде йылай. Патиматханым, Дилбарны ариги уйде йылайгъанын эшитип, ягъына барып, бетинбашын сыйпай, къолундан тутуп:

– Къызым, шатлы гюнүнг етишип гелди алдынга. Энни йылавну къой. Адам да оълюп гете, энни не этме герек дагъы? Худай шолай язгъандыр, Аманхорну башы сав болса, олай тулпарланы кёп табар, – дей.

Дилбарханымны олсуз да юреги бузулуп буздай, энкейген башын гётремей, Патиматгъа:

– Мени бу сырасыз къолум сынгъан болгъай эди. Мен бу наисиз къолумну къонағыгъызгъа берген гюндөн тутуп, гысап этип къарайман, о языкъ иgitни башына нече тюрлю балагълар къаршы гелди. Мени гёзлеримден бир де гёзяш кемимеди. Къайгъы уьстюне къайгъы деп, кёп сюөген, жаны йимик гёрген тулпарындан айырылып къалмакъдан артыкъ не къайгъы бола дагъы? Патимат анам, бу арт-артындан гелеген пуршавлукълар тегин тюгюл, юрегим бек гъалекленген, атылып къабындан чыгъып гетме

тура. Юрегим гюе, оыпге бавурум яна. Я худай, бизге не бар экен? Ахырын озюнг тюз этгин, – деп, бозлап-бозлап, йылай. Явлугъу булан гёзьяшларын сибире. Патиматны къапудан чыкъгъынча узата.

Аманхор да эртен тургъанда:

– Анам, сиз ойлашып, маслагъат этип, артымдан Къасымбекни йиберип, мени гелтирдигиз, мен де гелдим. Абсиягъда кёп турма ярамажакъ. Татарханны мен оылтюрген деген хабар бары халкъгъа яйылгъан, устьюне Солтанмагъмут ва ону ёлдашлары да къошуулуп, душманлар кёп болду. Олардан къутулма тулпарым да ёкъ. Сизин энни арт маслагъатыгъыз недир? – дегенде, Шамсукъумар айта:

– Тойну гъазирлигин гёргенбиз, балам. Накъира, зурнай чалдырып тойлар этмежекбиз. Эки де ожакъны дюгюсю, кишиши алышып, тазаланып, гъазир. Ашайгъан, ичеген татли, туршлу затлары биширилип онгарылгъан. Бугюн арбагюн, тангала хамисгюн, жума гече аш-сув да гъазир этип, адамланы да чакъырарман. Аллагъ буюрса, жумагюн, жума намаздан сонг Дилбарханымны да алыш Гъажитархангъа ёлгъа тюшерсен. Арбачы булан да сёйлегенмен. Сизин денгизге элтип, гемеге миндирип гележек. Мен де узакъ къалмай артыгъыздан гелме къаражакъман. Гелинни ата-анасы да Гъажитархангъа гёчүп гелме хыяллылар.

Аманхор анасыны маслагъатына рази бола. Эки де ожакъ къаст этип гъазирлигин гёре. Жумагече Дилбарханымны янына авул-хоншудагъы къызлар да жыйыла. Адатгъа гёре, Дилбарханымны гелин опуракълар гийдирип онгара.

Аманхор къачан уюне гелир экен деп тюпден таба гызыарлап турагъан Арсланмурза ол уюне къайтгъанын эшите. Шоссагъат ол оызюню полициясын чакъырып, Къасымбекден, Гьюсейн-агъадан Аманхорну тутуп бермекни талап эте.

Аманхор терезеден къарап, Арсланмурза полиция булан абзарны къуршагъаны гёре. Азувларын чайнап, тулпарым ёкъ! Тек тулпарны нишаны Аманхорну башындан, гёз алдындан таймай, алдында чиреле.

– Огъ анам, тулпарым ёкъ дагъы. Къолум-къанатым сынды. Гюнүм чола...

Аманхор къызардашын йиберип, къурдашы Къасымбекни оызлени уюне чакъыра.

– Къурдаш Къасымбек, мен саялы сен жанынгны да бережекни билемен. Гъали пайда ёкъ. Чола гюнүмде бу къызбайлар къуршап алгъан. Къой, мен себепли сизин де языкъ этмесин. Мен къолгъа барайым, сиз Аллагъя аманат, аманы да, къызардашымны да сизге аманатлайман...

Аманхор Къасымбекни, анасын, къызардашын къучакъылап, оьбюп, савболлашып, уйден чыгъып полицияны – ажжалны къолуна баргъан.

Полиция Аманхорну тутуп, бутун-къолун бугъавлап, туснакъ уйге сала. Арсланмурза, полицияны начальникин чакъырып, Аманхорну туснакъга ямманокъ бек бегитип, айрыча сакъ сакълама герек деп бувара.

Аманхорну тутулгъанын эшитип, Абсиягъын халкъы тамаша бола. Бирлери Татархан саялы, бирлери Солтанмагъмут саялы тутулгъандыр деп ойлайлар. Гентни уллу адамлары барып Аманхорну анасы Шамсукъумаргъа:

– Гъассинленме, – деп сабурлукъ бере. – Бир зат да болмас. Эртен барып, назирден тилеп, чыгъартдырабыз. Никагъ охувну бузма яраймы? Арсланмурза да бусурман чы», – деп маслагъат этелер.

Эртен гентни акъсакъалы, бары да уллу адамлары, Къасымбеклеге жыйылып, шондан таба идарагъя, Аманхорну чыгъар деп, Арсланмурзагъя барадар. Къартлар Арсланмурзадан бек тилемелер, «Аманхорну чыгъар, никакын охусун, бу бусурман гентде болма ярайгъан зат тюгюл. Сонг, этген такъсырына гёре, дуванын эт. Биз юк болайыкъ», – дейлер. Арсланмурза Аманхорну туснакъдан чыгъарма рази болмагъян.

– Аманхорну не себепли зиндангъя салгъансыз? – деп сорагъан да, Арсланмурза ачувланып: «Гъалиге белгисиз. Сонг, белгили болгъанда, билерсиз», – деп жавап бере.

Тамазалар къайтып Къасымбеклеге геле. Арсланмурза оъзлени тилемен къабул этмегенни Шамсукъумаргъя билдирилер. Тангала жумагюн, Аллагыны уллу гюню, ол гюн тилемен къайтарма ярамай. Жумагюнню гюрметинден тилербиз, бизин къайтармас, Аллагы буюрса, – деп, Шамсукъумаргъя дагъы да маслагъат да этип, адамлар уйлерине къайталар. Жумагюн Абсиягъентде уллу базар бола. Биревлер базаргъя, биревлер жума намазгъя якъ-якъдан табун-табун болуп гелелер. Жума межитни абзарында адамлар Арсланмурзагъя тилемеге барма лайыкълы адамланы да белгилеп айланалар. Бу арада Арсланмурза базарны майданында дарагъачлар къакъдырып, бутун-къолун да байлап, полицияларына – ажемлерине, Аманхорну асдыра.

Ажемлер асмакъны къырыйына адамланы барма къоймайлар. Бу хабар хапарсыздан Абсиягъя яйылып гете. Межитни абзары толгъан халкъ бу хабарны эшитгендөкъ, деврюгюп, базаргъя чабалар. Базарда Аманхор дарагъачгъя илинген. Ариден полициялар – ажемлер асмакъны къуршап алышп токътагъян. Халкъ Аманхорну асмакъда асылып гёрюп, бек языгъы чыкъгъян, кёп гъассиленген: « Бугъар къара чы, тюнегюн никагъ тою болуп, бу гюн Дилбарханым булан Аштархангъя барма сапар чыкъма герек эди. Языкъ тюгюлмю дагъы?

Яман хабарны ел алышп бара дегенде йимик, бу хабар яман аччи ел йимик, Шамсукъумаргъя, Саит Кавсаргъя, Апайбикеге, Дилбарханымгъя етише. Шамсукъумар, Саит Кавсар, Апайбике, Патиматбике, олагъа къошулуп гентден кёп къатынлар Арсланмурзагъя ваягъ эте туруп, базаргъя багъып чабалар. Базарда шагъалай айланалар. Дилбарханым янгыз уйде къалышп булай яс этип йылай:

**Бу не хабар, бутум-къолум къартыллай.
Дертиң юрек къутугъунда тырпыллай,
Игит жангъя бир пуршавлар болдуму?
Тюшюм-тюлюм дурус болуп къалдымы?
Уьстюмдеги той халатым чечинче,
Ата уюмден гелин болуп гёчгюнче,
Игит жангъя бир къыйынлар болдуму?
Тюшюм-тюлюм дурус болуп къалдымы?**

Дилбарханым йылавун токътатып, эсин жыйып, уьстюндеги той опуракъларын чечип, сандыкъыгъя сала. Оъзюню уйде гиеген опурагъын гие. Тартып чутгъусун, явлугъун байлай. Яягъына къолун, тизине тирсегин де тиреп, ойлай туруп олтуруп турагъанда, хоншу къызлары Нурипат, Зубайдат янына гирип геле. Буланы гелмеклигини себеби де, Дилбарханым Аманхор-

гъа болгъан ишге юреги ярылгъандыр, гъассиленедир, янында биз де ёлдаш болайыкъ, гёнгюн алайыкъ, юрегине маслагъатлар салайыкъ деп.

Тек Дилбарханым, Аманхорну ишинден бир зат да билмейгенде йимик, хоншу къызлар булан гъар заманда йимик сорашигъан. Къызлар Дилбарханымгъа къарап тамаша болгъан. Бу гъали де Аманхоргъа болгъан ишни эшиитмеген. Къызлар, яман хабарны айтма да яхши тюгюлдюр деп, овзлер де айтмай токътагъан.

Дилбарханымны Нурипатгъа, Зубайдатгъа сыр бермей, уьстюне уйде гиеген опуракъларын да гийип, бир зат да билмейген адам йимик токътама-гъины себеби булав болгъан.

Къызлар овзюню янындан гетмей узакъ токътагъанда, Дилбар ахырда олагъа булав деген: «Уйде уртлама сув ёкъ. Сиз гелгенде сувгъа барма деп онгарылып тура эдим. Сиз де юрюгюз сувгъа барайыкъ». Къолуна кажин де алып, учь де къыз лакъыр эте туруп сувгъа – Терик ягъагъа бара. Дилбарханым, къолундагъы кажинин де ерге салып, йыламай, бузулмай, Терик сувгъа къарап булав айта:

**Оъктем болуп агъагъан, яман булгъанчыкъ сувсан,
Сен, Терик сув, Дилбаргъа бугюн загърусан, увсан.
Сагъа дертич чечемен, яш жанымдан гечемен,
Дюньядан гёнгюм чыкъды, ажжал сувунг ичемен.
Сен – геме, мен – гемечи, мен – гелин, сен – гелечи,
Геменге миндиригеге мени авур гёрме чи.**

Дилбар бу сёзлени де айтып: « Савболугъуз, къайгъысыз яшагъыз, къурдашларым», – деп, атылып сувну айламасына тюшюп, агъып гете...

Нурипат, Зубайдат бу ишден хантав къалгъанлар. Дилбар булав этежегин билген буса, ону этегинден айрыламы эдилер. Тутар эдилер, ябушар эдилер, дюньягъа гъуя-гъарай салар эдилер. Энни не этген булан да не пайда, Дилбар Терик сувгъа акъды, гетди.

Нурипат да, Зубай да йылай туруп, базаргъа чаба. Базарда жыйылып турагъан халкъ къарап буланы гёргенде, Дилбар этген ишни эшиитгенде, яс уьстюне яс къошула. Балыкъчылар шоссагъат Терик ягъагъа чабалар, къайыкъларын онгарып сувгъа салып, сувну агъымы булан барып Дилбарны сюегин табалар, сюекни чыгъарып, Терик ягъагъа салалар.

Абсиягъентде, яш-уллу, эр-къатын уйлерде бирев де къалмай, бары да базар майдангъа юрой, орам-орамда биревлер ари чаба, биревлер бери чаба. Базарны да, Терикни де арасында, къозугъа къошгъан къой йимик халкъ мангырып, сюрлюгюп тура. Шамсукъумар, Саит Кавсар, Апайбийке чачы- башы ачылгъан, юлкъунуп, тююнүп, къанына-селине батгъан. Кимге къарышып оылме герегин билмей айланалар. Сюеклени оьбе, къучакълай. Халкъ уьстюне ябурула... Шамсукъумарны, Апайбийкени бу къыйынлы гюнүндө олагъа жаны авруй, ортакъчылыкъ эте.

Халкъ Дилбарны да, Аманхорну да сюеклерин уйлерине бирге элтме сююп, идарагъа барып, Арсланмурзадан тилегенде, ол булав деген:

– Аманхор дёрт гюн дарагъачда асылып турма герек. Бешинчи гюн ойлашып къарапман!

Арсланмурзаны мурады – Аманхорну сюегин дёрт гюн дарагъачда сакълап, бешинчи гюн башын гесип, Ташгечивге къанлыларына йибермек болгъан.

* * *

Уллу Пётр пачаны заманлары. Шведлер Россиягъя къаршы дав башла-
гъан. Россияны уьстюонде уллу къоркъунчлукъ токътагъан. Швед асгерлер
тебинип, Москвани уьстюоне юрюгенлер.

— Мен сизин Россиягъя хожайынлыкъ этме къойман. Ол болажакъ зат тю-
гюл! — деген Уллу Пётр. Пётр пача шведлеге къаршы кёмек, гюч жыймагъя
оьзюню вакиллерин якъ-якъгъа йиберген. Давгъа оьзюню пачалыгъындан
жыягъан гючден къайры, Пётр пача оьзюню айланасындағы вилаятлагъа,
ханлыкъгъа шведлер булангъы давда оьзюне кёмек тилеп вакиллер йибер-
ген. Кавказны гюнбатарында акъча, адам, ашлыкъ, атлар, арбалар булан
кёмек жыймагъя Георгиевскийде бир пункт, Святой крепостда бир пункт
къургъан.

Гъона шолай кёмек жыймакъ учун Святой крепостдан оьзюне ёлдашгъя
25 атлы да алыш, Драгунский полкну начальниги господин Антонов Абрам
1706-нчы йыл, август айыны 25-нде, жумагюн Абсиягъентге гелген. Ондан
таба къазакъ гентлеге, Моздокгъа, Георгиевскийге барма тюше. Господин
Антоновгъа бу гентлерден беш юз ат, арба жыйма тюше болгъан.

Антонов Абсиягъентге, Аманхор асмакъда асылып, Дилбарны сюеги
сувдан чыгъарылып, яш-уллу мангырып турагъан бир вакътиде етишген.

Къазакъ гентлерден гелген оруслар, Абсиягъентни адамлары полковник
Антоновгъа ишни гъакъыкъатын айтып англаталар. Олар ондан, Аманхорну
сюегин асмакъдан алыш, уьюне элтмеге ихтияр алма кёмек этмекни талап
этелер.

Пачаны тапшуруувун күтмек учун, Антонов, мундагъы халкълар булан
байлавлукъ тутма герек деп ойлаша, олагъа ювукълашма токъташа.

Антонов Шамсукъумаргъа, Апайбикеге: «Мен сизин бу къайгъылы гю-
нүюгюзге, сизге болгъан авурлукъгъа бек уллу пашманлыкъ, къайгъырыв бу-
лан къошуlamан. Мен де бир идара башыман. Бу иш адилли идара башчыла-
рыны иши тюгюл. Мен бу ишни булай къойман», — деген.

Антонов Арсланмурзаны чакъырмагъа, ерли бир адамны да къошуп,
оьзюню къазакъларындан экевню йибере. Башлап булар гент идараына,
ондан чыгъып Арсланмурзаны уьюне баргъан. «Арсланмурза уйде ёкъ,
Ташгечивге гетген», — деп жавап болгъан. Адамлар: «Ялгъан айта, бир ерге
де гетмеген. Ярым сагъат алда уьюнде туралады, яшынгъан», — деген. Антонов
да: «Шолай болма герек», — деп токъташгъан. «Арсланмурза уялып яда
къоркъуп, къыргъа чыкъмайдыр» — деп ойлагъан. Оьзюню къазакъларына:
« Арсланмурзаны полицияларын Аманхорну сюегини янындан къувалап
тайдырыгъыз! Сюекни ессилерине беригиз!» — деп буйрукъ этген. Эрлер,
къатынлар Антоновну бу ишине бек рази болалар. Разиликке огъар кёп-
кёп алгышлар, дуалар этелер. Халкъ къолдан-къол эте туруп, Аманхорну
сюегин алыш гете.

Ахшам базар тозула. Ерли халкълар уйлю — уьюне къайта. Къырдан гел-
генлени бирлери гентлерине алгъасай. Кёплери къайтмай Аманхорну да
Дилбарны да гёмегенде ортакъчылыкъ этмеге къалалар.

Полковник Антонов да, «Арсланмурза Ташгечивге гетген» дегенде ида-
рагъа да бармай, къазакъларын гъар абзаргъа эки-ууч адам этип пайлап,
оьзю де эки къазакъ булан Абсиягъентни оруслар мундагъы Бабский Захарла-
гъа къонакъ тюше.

Захар полковникге аш-сув да берген сонг, ону булан хыйлы хабарлап турға. Аманхорну яшав гъалын ва ону башындан гетген ағвалиатланы Антоновгъя башдан-аякъ барын да айта. Татархан халкъгъа этген зулмуланы, ону Аманхор булан болғъан аралықъларын, ахырда Аманхор Татарханны оылтургенин, Аманхор Солтанмагъмут бийни, ону ёлдашларын неге оылтургенин барын да айтып англата.

Антонов да, Бабский де, Антоновну Абсиягъга гелмеклигини гъакъында да сёйлеген. Олар ишни эртен нечик башлама, нечик къурма герекни гъакъында да ойлашгъанлар. Булар Аманхорну ва Дилбарны гёмиоп къабурлардан къайтып гелегенде, бираз замангъа идарагъа жыйылып, халкъ булан сёйлешмеге сёз этелер.

1706-нчы йыл 26 августда Абсиягъда Аманхорну ва Дилбарны гёмиоп гелеген халкъгъа Абсиягъент идарада господин полковник Антонов булагай сёйлеген:

– Мен Пётр пачаны вакилимен. Драгун полкдан гелгенмен. Мен сизин бу къайгъылы гюнүгүзге терен юрекден къайгъырыв булан къошуладынан. Бизин пачабыз олай адилсиз пача тюгюл. Булагай законсуз ишлөгө ол да рази болмажакъ.

Сиз де билесиздир, 1700-нчюй йылда шведлер Россиягъа дав башладылар. Олар Россия пачалыгъын бузмагъа, Россияны оыз къолуна алмагъа сюе. Бизин пачабыз Петр Александрович айта, шведлөгө биз Россияны бермесбиз дей, Россияны топурагъында бир швед солдатны аягъын да къоймай къуваларбыз дей. Шведлер гъали де гючлю, Москвагъа аргъый. Мен Москвадан кавказгъа гелгенмен. Кавказ халкъдан бизге шведлер булангъы давгъа ат, арба берип кёмек тарыкъ. Мен сизин пашман, йылав-яс гюнүгүзге къаршы болдум. Бир гысапдан мени гелмегим яман да болмады. Мен Эндирайге барып, ханыгъыз булан, идара раисигиз Арсланмурзаны гъакъында сёйлермен. Мен мени къолумдан гелеген, мен этип болагъан кёмекни этмей туруп, сизин Абсиягъдан гетмен. Къайтып Москвагъа баргъанда да сизин гъакъыгъыздан Петр пачагъа айттарман...

Абсиягъыны адамлары Антоновну бу сёйлевионден сонг огъар дагыыдан-дагыы бек рази болалар. Огъар булагай жавап берелер:

– Ат, арба булан чы нечик де кёмек этербиз, гъатта адам булан да кёмек этербиз, – дегенде, Антонов айтгъан: «Муслимандардан астерге адам алмагъа пачадан вакиллигим ёкъ. Москвагъа баргъанда сорап къарап, сизге жавап йиберирмен».

Абсиягъылар шведлер булангъы давда орус армиягъа кёмекге эки аты барлар бир атын, бир аты барлар: «Биз оыгъозлер булан амал этербиз», – деп шо бир атын берген, ат йылкъысы булангъы адамлар йигирма, йигирма беш, отуз ат бергенлер. Шолайлыкъда, Абсиягъентден Петр пачагъа шведлер булангъы давгъа 512 ат, 65 арба язылгъан.

Господин Антоновну планы булан бары да Терик сувну боюнdagъы халкъдан 500 ат жыйылма герек болғъан. Ол янгыз Абсиягъентден жыйылып къалгъанда, полковник бек шатлангъан. Адамлагъа разиликке ол шо олтургъан еринде Эндирайге кагъыз язып, беш къазакъ атлысындан берип йиберген. Олагъа: мен уьч гюндөн гелирмен, сиз Эндирайде мени гёзлөп туругъуз, – деген.

Абсиягъентден жыйылгъан 512 атны, 65 арбаны Абсиягъентли адамлардан Святой Крепостдагъы пунктгъа йиберген сонг, августнун 27-синде Антонов къалгъан 20 атлысы да булан Эндирайге ёлгъа тюше.

* * *

Аманхорну илеген гюн, 25 августда, Арсланмурза Абсиягъда болгъан. Адамлар барып ондан Аманхорну сюегин тилегенде, ол: Аманхор 4 гюн асмакъда асылып туражакъ, 5-нчи гюн ойлашып къаарман», – деп йиберген эди. Шо гюн Антонов гелип Арсланмурзаны чакъырта, артындан атлылар йибергенде, ол яшынып, гече булан къачып Ташгечивге гетген. Арсланмурза Ташгечивден Эндирий хангъа хабар йиберген:

– Абсиягъентде асгери де булан Антонов деген полковник чынлары булангъы бирев гелип, мени ишлеме къоймады, пуршавлукъ этди. Шо саялы мен Абсиягъентден тайып, Ташгечивге гелип токътагъанман. Ону сагъа билдиремен.

Антонов Абсиягъентден гетип, уьчончю гюн атлылары да булан Эндирий ханны уьстюне бара, Петр пача язгъан айланма къагъызын гёрсетип, хангъа оъзюню муратларын англата. Полковник хангъа Арсланмурзаны гъакъында абсиягъыланы арзын да айта.

Хан, господин Антонов булан ойлашып, Арсланмурзаны осал, законсуз иш этгенин токъташдыргъан. Ону Сибирь гъисапда агълюсю булан Эндирий ханлыкъдан гёчюрюп, Гыйдакъ ханлыкъга йиберген.

Полковник Антонов, ханны эки вакили ва къазакъ атлылар да булан къайтып, Абсиягъя гелген. Абсиягъы бары да халкъын жыйып, уллу жыйын этген, халкъга Арсланмурзаны гъакъындагы гъукмуну айтып англатгъан. Ондан сонг ол халкъга савлукъ, саламатлыкъ ёрап, уллуланы къолларын алып, къалгъан халкъга башын игип савбол да этип, оъзюню къазакъ атлылары булан къайтып Святой Крепостгъа ёлгъа тюшген.

* * *

Дарагъячъа илинген Аманхорну сюегин господин Антоновну буйругъу булан уюне элтген гюнден тутуп, эки де ожакъда уллу йылав-яс башлангъан, Абсиягъы бары да халкъы дегенлей, Дилбар булан Аманхорну тазиятында тургъан. Орус къызлар, къатынлар Аманхорну сынажасына гюл байламлар салгъан.

**Чырагъымны энни дагъы янмас йимик сёндюрдюнг,
Ичимдеги ойпке-баврум гүйдюрдюнг.
Мени янгыз къюоп къайда барасан?
Юрегимни неге шулай ярасан?
Бу уйлеке кимим бар деп гирейим?
Гирмесем де уйде кимни гёрейим?
Худайымдан ажжал-оълюм тилейим.
Сени артынгдан ананг къалмай оълейим.
Анангны шамчырагъын сёндюрдюнг,
Гёзьяшларым къара къангъа дёндюрдюнг.
Бу къыйынны ананг нечик унутар,
Сени орнунгну энни магъа ким тутар?**

Абсиягъыланы адатына гёре, гелин алыш барагъан ёлну боюнда къызлар жыйылып йырлап, яру яр айтып юрой болгъан. Дилбарны сюегин сынажа

булан гиевню уюне алып барагъанда, къызлар йылап, орам булан яру яр айта юрюген:

Гелин атлас гийине, яру яр,
Бара гиев уюне, яру яр,
Къыз анасы тююне, яру яр,
Гиев ана сююне, яру яр,
Гелинибиз нюор тюклю, яру яр,
Гъалкъалары бюртюклю, яру яр.
Билегинде билезик, яру яр.
Юзюгю жудда назик, яру яр
Юзюгюм тюшдю булакъыга, яру яр.
Сыргъам гиччи къулакъыга, яру яр.
Биз къызыяшлар барабыз, яру яр,
Гиев уюне къонакъыга, яру яр.

Дилбарны сынажасын гётерип Къасымбеклени абзарына гелтирип салалар. Аманхорну да сынажагъа салып гъазирлеген. Къасымбек Дилбарны уystюндө эретурup йылай. Уйден эки де тизлерин тюе туруп, ваягъ айта туруп Сайт Кавсар чыгъа, арты булан тёшюне ура туруп, Шамсукъумар, уйлер толгъан къатынлар, къызлар чыгъалар.

Къасымбекни анасы Патимат Арсланмурзаны къаргъап, булай айтып Ылагъан:

Арсланмурза, сагъа окълар къадалсын,
Очарларда сени атынг къаргъалсын.
Агълюлеринг къыр авлакъда дув къалсын.
Ожагъынгда загъру къалсын, ув къалсын,
Тапгъанмы эдинг Аманхорну урусун,
Дарагъачны къургъан къолунг къурусун.
Гъар сапарынг къабурлагъа ёл болсун
Ишлеринг онг болмасын, сол болсун.
Чепкенинг чиойде илинин чирисин,
Къапталынг тонав болуп юрюсон.
Ишымларынг аягъынгъа тар болсун,
Чарыкъларынг май гёрмеге зар болсун.
Бел буварынг баш бойнунгдан асылсын,
Бел тагъарынг къурсагъынга басылсын.
Минерлеринг кишней къалсын аранда,
Саварларынг мюнгюресин боранда.
Хапгъан ашынг тамагъынга къадалсын,
Ютуп болмай эки гёзүнг аралсын.
Ичген сувунг шаршар акъсын бурнунгдан,
Авруп ятып турмай къалгъын орнунгдан.
Очагъынгдан эливаш къазан тюшмесин,
Ожагъынгда байрам ашлар бишмесин,
Байрам гюнлер хоншу-авулда той болсун
Сени уюнгде къайгъы болсун...

Аманхорну да, Дилбарны да жумасын этме къабурлагъа баргъанда, Патимат Терикге къарап, булагай айтып йылагъан:

Терик сув, терен еринг тарлансын,
Терик атынг, аман, сени хорлансын.
Якъ-ягъынгдан ангар болуп ачылсын.
Сувунг сени къыр авлакъгъа чачылсын.
Теренлигинг яш къушлагъа хор болсун.
Балықъларынг сувунг ичиp тоймасын,
Ичингде увакъ бакъа ойнасын.
Яявлагъа юрюп оытер ёл болгъун,
Арт болжалда бакъа ойнайгъан кёл болгъун.
Гюн къуратып, гемелеринг къурусун,
Денгизге етер еринг бурулсун.
Ичингни алабата от бассын,
Аман, Терик, сени къарнынг жувулсун.
Къучакълап къучагъынга алмагъа,
Айландырып айламагъа салмагъа.
Языгъынг чыкъмадымы къызъяшгъа,
Аман, Терик, къаршы болгъун сен ташгъа,
Ант болсун сени уьстюнгэ гелмеге,
Гъасирет къалгъыр сув кажинлер гёрмеге.
Худайма уллу болуп бармасын,
Азирайил янгызланы алмасын,
Янгыз уйге ярыкъ берген шамчыракъ
Замансыз шулай сёнюп къалмасын.

Аманхорну ва Дилбарны тазиятындан бара-бара ятлар тартылып, оъзлер-оъзлер къала, къыркъ гюн тамам бола. Дилбарны атасы Къазинасрулла кер-пич гесдирип, къабурланы уьстюнде гюmez ишлете.

Къасымбек къабурланы айланасында ярым гектар чакъы ерни сюрюп онгара. Язбаш булан огъар Эндирайден гелтирип тереклер чача, гюллэр орната. Шамсукъумарлар Эндирайге адам йиберип, эки уллу сынташ гелтирте. Оланы усталагъа берип, яхшы яздырып онгартса. Эри Саит Магъаммат савдюгерге баргъанда Римден алыш гелген эки сыйлы ташны бирин уланына, бирин де гелинини сынына яхшы мукъяят күйде къаздырып орнатдыра. Аманхорну сынына орнатылгъан ташны аты грек тилде «Анфракс», Дилбарны сынына орнатылгъан ташны аты «Шамира», экиси де сыйлы ташлар болгъан. Ол ташланы булагай аламатлары, себеплери бар деп айтыла:

«Анфракс» ташны тюсю къызыл бола болгъан. Ону гъавенкге салып тююп, тастардан элеп чыгъарып, сув этип ичсе, ичген адамны юзю ярыкъ, нюрлю бола, гъакъылын дурус, къаркъарасын къувнакъ эте, адамлагъа яхшы этип гёрсете болгъан. Бу таш кёп къыт табулагъан таш болгъан. Бу таш нагагъ табулса да, Италияны «Уфира» деген бир еринде табула болгъан.

«Шамира» таш демек, грек тилде ташланы падишагъы демек болгъан. Гюндюзлер тюсю алышынып къалып, гечелер янып шавла берип тура болгъан. «Шамира» ташланы эркеги де, тишиси де болгъан. Тиши ташны 8 йылда бир керен топуракъын къазып ерге басдырып къойса, къозлап эки

таш болуп чыгъа болгъан. Греклер бу ташны айлы къатынланы бойнуна та-
гъа болгъан, яш табагъанда къыйналмасын деп.

Октябрь айны бешинде Аманхорну да, Дилбарны да къыркъы муна шу-
лай тамам бола.

Шо гюн, уллу къушлукъуну да, тюшню де арасында арбалагъа сынланы
да салып, халкъ къабурлагъа багъып юрюген.

Эренлени арты булан, къатынланы алдында Аманхорну анасы Шам-
сукъумар, къызардашы Кавсар, Дилбарны анасы Апай да болгъан. Эренлер
сынланы салып онгаргъан сонг, Аманхорну къызардашы Кавсар эки синны
къучакъылап бурай айтып йылагъан:

**Яшлыгъында яшлай къалып къыйналгъан,
Игитликге халкъ ичинде сайлангъан,
Белин бувуп душманына айлангъан,
Алтын сёзлю, алмас гёзлю амалым!**

**Кавсарынга къара тастар байлатдынг,
Душманланы юреклерин яйнатдынг,
Анангны ич майларын къайнатдынг,
Алтын сёзлю, алмас гёзлю амалым!**

**Тонав болсун тоюнга гийген гёлегим,
Бу дюньяны гюн шавласын гёрмейим,
Бажинг къалмай сени артынгдан оълейим,
Алтын сёзлю, алмас гёзлю амалым!**

**Дарагъачгъа сени элтип баргъандыр,
Бойнунгдан къыл аркъанны салгъандыр,
Юргингден айттар сёзюнг болгъандыр,
Алтын сёзлю, алмас гёзлю амалым!**

Кавсар гелинин эсгерип бурай сарнагъан:

**Амалымны бир тоярдай гёрмединг,
Гелин болуп үюбизге гелмединг,
Бизин уйге гюн шавлангны бермединг,
Гюн сыпатлы, гюл чырайлы гелиним!**

**Тёр миюшге тёбенли минчакъ такъдырдынг,
Чатма дарай чубулдурукъ къакъырдынг,
Гёзлеримден къанлы яшлар акъырдынг,
Гюн сыпатлы, гюл чырайлы гелиним!**

**Гечелерде тюшюнг булан талашдынг,
Гюндюзлерде къайгъы этип ойлашдынг,
Оълчев болуп къара ерге бойлашдынг,
Гюл сыпатлы, гюл чырайлы гелиним!**

Аманхорну анасы Шамсукъумарны ясы:

Бугюнүмө тавлар неге чартламай,
Бугюнүмө ташлар неге чартламай,
Бугюнүмө кёклер неге кёкюремей,
Бугюнүмө ерлер неге титиремей?

Кёк гюмези бугюн неге сёгюлмей,
Юлдузлары ерге неге тёгюлмей?
Гъёкюнмеймен, мени уланым оылду деп,
Татархандай ханны башын гесген сонг.

Гъёкюнмеймен, гелинчегим оылду деп,
Бу дюньядан ону гёнгю кюсген сонг.
Гъёкюнмеймен, мени уланым оылду деп,
Солтанмагьмут бийни уруп йыкъыган сонг,
Къайгъырмайман, гелинчегим оылду деп,
Бу дюньядан ону гёнгю чыкъыган сонг...

1722-нчи йылда Аманхорну ва Дилбарханымны оълюмюндөн он алты йыллар озгъанда, Пётр пача Абсиягъентге гелген, юртну таварихин язып алагъанда, юртну эсти атындан эсе янгы Къызларкъала деген атын арив гёр-ген.

Къызларкъаланы уручулардан, къачакълардан парахат этип, Пётр пача гете. 1725-нчи йылда Пётр пача оылюп, ону орнунда Екатерина пачалыкъ тахында олтура...

Шо йылларда Къызларкъаланы бирдагылай сув алып, адамлары гъали-ги янгы Къызларкъалағъа гёчюп, юрт салып яшайлар.

Арадан кёп сувлар акъды... Заманлар, чакълар ойтди...

Амма бырынгылардан къалгъан сёз бар: «Игитни аты ерде ятмас!». Аманхор игитни аты да ерде ятмады, бугюнлөрде де тиллерде айтыла...

Аманхор ва Дилбарханым оылюп гетди. Тек Абсиягъын халкъы бу эки де яшлай оылғен язықъланы, бир-бирине гъасирет болгъан гъасирет къушланы, унутмадылар.

Иш алдыңғы заманларда болгъан. Алдыңғы асрулар, девюрлөр гетди. Девюрге гёре адамлар да гетди. Биз бугюн йигирманчы асруну он бешинчи йылындағыз... Бизин девюр де, бизин асру да гетер... Бизден сонгъу асруда гелегенлер эгерде адамланы тиллеринде, хасокъда, къызларкъалалы къумукъланы ва эрмелілени, Аманхор деген сёз сёйленип къалып эшитсөлөр, о девюрню адамлары тамаша боларлар. Сорарлар: ким болгъан экен Аманхор? Мен шону аян этип язайм деп шу китабымны яздым. Къайтарып, къысгъача айтмагъя да ярап: Аманхор зулмучу Татарханны, гъакъылсыз, гайгев Солтанмагьмут бийни оылтурғен гъакъыллы, эдепли, пагъмулу бир игит шаир. Чинкеси – Адам. Англайгъан гишиге шу да таманлыкъ этмейми?!

Къызларкъаладан эки-уыч чакъырымлар ариде, акъ талланы боюн тутуп ерлешген бир гётеринки тёбе бар.

Халкъ хабарларына гёре, шо орманны баврун басып ерлешген, Аманхор булан Дилбарны къабурларыны устьстүнде бир чебер зиярат къала къурулгъан.

Ону гюнбатышы булан гюнчыгъышындан эки къапусу болгъан. Оланы бири辛勤ен христианлар, бириси къапусундан буса, бусурманлар гирип, Аманхор булан Дилбаргъа сый эте болгъан. Терик къазакълар о ерге «Аманхор Топольской» деп ат такъгъанлар.

Шо къаланы хапарсыздан сув алып, сув чайгъандан сонг, къала аста-аста тозулма башлагъанда, къызларлылар ону гъар ташын бир сыйлы затны иймик, бюртюгүн де тас этмей, пайлап алгъанлар. Ким уй къурмагъа кюрчю сала буса, шо къаланы ташындан янгы къазылгъан кюрчуге бир тююрню бек асырап, юрегине яхши хыяллар, умутлар тутуп салма тюше болгъан.

Шулайлыкъда, шо зияратны ташы пайланы. Шо саялыш буса ярай, Къызларкъалада къурулгъан гъар ожакъда Аманхордан бир нюрлю бюртюк бар деп айтыла.

Амма зиярат къалмаса да, орман, орманда буса – эки де гъашыкъ гёмюлген гётеринки ер къалгъан.

О гъали чылгъыйларын чыгъарып кёкге атгъан юз йыллыкъ талланы, макъарланы салкъынына яшынгъан...

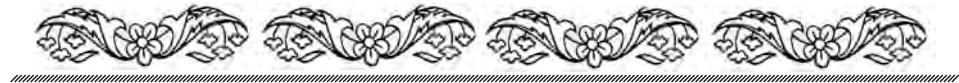
Бизин юз йылны башындан берли шо ер Къызларкъаланы жагъиллери кеп этмеге, табиатда ял ялмагъа маёвкагъа чыгъагъан ери эди. Мен обзюм де онда, гъашыкълыкъны гъислери гъакитип, кёп керенлер баргъанман.

Vassalam.

*Шу китапны язып битдим 1915-нчи йылны 6-нчы апрелинде.
Абдул-Гюсейн Ибрагимов – Къызларлы.*

Аманхор Къасымбек булан.

«АМАНХОР» ва ону автору.

Къызларлы Абдул-Гюсейн бизге къюоп гетген къольязывланы уystюнде ахтарыв ишлер этгенде, ону «Аманхору» ва оyzге къольязывлу асарлары бизин къумукъ адабиятны дазуларын генглешдирегенге ва тарихи маңнасын теренлешдирегенге менде шеклик къалмады. Бу макъаланы мурады – охувчулагъа ону яшаву ва яратывчулугъу гъакъда айтмақъ, ону асарларыны идея эстетика маңнасын белгилемек булан, бу асарланы къумукъ адабиятны тарихидеги ерин гөрсөтмек, язывчуну «Аманхор» атлы романында айрыча токътап, ону чеберлик ва идея якъларын белгилемек.

А.- Г. Ибрағимовну гюнлюк тептеринде Къызларда янгы ачылгъан музейге жавап гысапда берилген булагъ языв бар: «Аявлу ёлдашлар! Гъар адамны гёзюню нюрю йимик аявлу, оyzонде яшлыгъын йиберген, яшаву-ну биринчи абатлаларын алгъан, оyzонде биринчилей таза ва тарен гыслер гъакитген, юреклеге бек ювукъ эли, юрту, ери бола.

Тувгъан ерибизге гъасиретлик, гъашыкълыкъ бизге ананы сютю йимик гъалал, олай гыслер унутулмай, даимликге сакълана. Шо саялы ол ерге Ата юрутум, Ана элим дейбиз. Мен Къызларда тувгъанман ва Къызларда оyzген-мен, яшавумну кёп янын Къызларда йибергенмен. Оыз халкъым учун аз ча-лышгъанманмы, ёгъесе не этгенмен, оyzюгюз къаарарсыз. Тек, мен оyzюм, оyzюмню таныгъанлы, гъар алгъан абатымда, гъар этген ишимде халкъымны гетгенин, гележегин ойлай эдим. Шуну бирев англаса да, шо магъя та-манлыкъ эте...

Магъя яшамагъа аз къалгъан, аврув гюн сайын къаркъарамны къуршап ала. Кёкде янгы тувгъан айгъа къарасам, уьч-дёрт болуп гёрюне, юлдузлар да шолай... китап охуп, языв этип болмайман. 19 октябрь, 1961 й.

Арадан бирдагъы йыл гетип, 1962 йылны 7-нчи сентябринде Абдул-Гюсейн Къызларда гечинди.

Зайнулабидинни¹ уланы Абдул-Гюсейн Ибрағимов 1890 йылда Къызларкъалада тувгъан. Зайнулабидин оyzю де арапча-фарсча тарен билими булангъы адам. Ол уланы Гюсейнни, оyzю береген дарслардан къайры, яшданокъ мадрасасагъа ва орус школалагъа салып охутгъан.

Абдул-Гюсейн 13-14 йыллыкъ чагъындан башлап уллу атасы Алини ва атасыны бай китапларындан иштагълангъан, онда ёлугъагъан арап ва фарс классиклени китаплары яш Гюсейнге бек таъсир этген. Ол Саадини, Гъасирет Амирни, Низамини, Хафизни поэмаларындан, йырларындан бек илгъам алгъан ва олагъа ошатып оyzюню де шиърулар тизеген гезиклери болгъан. Абдул-Гюсейнни шолай язывлары ону мактап чагъында язылгъан тептерлеринде сакълангъан.

Оырюм чагъына ете туруп тюрк, рус, арап, фарс, къалмукъ тиллени яхши уйренген яш язывчу, ол тиллерде язылгъан кёп санавдагъы китаплар булан таныш болгъан, кёп халкъ хабарларын язып жыйгъан. Гюсейн оyzю къаст этип билимин гюнден-гюн толтура. Орус адабият язывчуну тергевион оyzюне ажайып бек тарта, бара туруп ол орус классика адабиятны оyzюне уылгю гысап эте.

¹ Зайнулабидин – оyzю де язывчу адам болгъан, ону яшаву ва яратывчулугъу гъакъда айрыча язма къастыбыз бар.

Пушкинни, Лермонтовну, Гогольну, Толстойну къасткылып охуй ва оларны таъсирлиги булан оъзю де орусча шиърлар, хабарлар язмагъа уруна.

Гъосейнни яшдан берлиги тергевлю хасияты оъсе, уллу бола туруп бирден-бир беклеше. Язывчу бизин булангъы бир лакъырында: «Эсимде къалыр дегенге инангъанча, лап осал язагъан шакъыгъа инангъан къолай», – дей эди.

Гертиден де, Абдул-Гъосейн яшавдан гъар алгъан сывавун, гъар эшигенин, гъар гёргенин, агъамиятлы буса, языв тептерлерине гийире тургъан. Муна язывчуну шу эсгерилген хасияты, тергевлюю ону бары да асарларында оъзтёрче белги къоя.

Йыракълагъа сапар биринчи абатдан башлана дегенлей, гиччи заманындан берли охувну-язывну татывун англап гелеген яш язывчу 1910 йыл Кызыларкъаладагъы къумукълар учун чалыша, янгы билимни халкъны арасында яймакъ муратда оъз харжы булан кёп ерлерден язып охув китаплар гелтирте.

Абдул-Гъосейнни ва олай да оъзге билимли къызларлыланы къасты булан, оланы талабына гёре, 1910 йылда шагъарда «Гъаят» (Яшав) атлы школа ачыла. Ол школада арап, фарс, къумукъ тиллер булан янаша, орус тил де уйрениле ва дюнья илмуларындан дарслар юрютүөл болгъан.

Абдул-Гъосейн шо школада тюрк тиллерден ва оланы адабиятларындан дарс берип, кёп йыллар ишлей. «Гъаятда» орусчадан дарс береген учителлени атларын язывчу оъзюн бир китабында уллу гьюрмет булан эсгерген.

Атасы ва бабасы гечинген сонг, эки де хюзайстону гъайы Абдул-Гъосейнни уьстюне тюше. Хюзайстону къыйынлы гъалына да къарап, ол 1916 йылда учителликни къюоп таймагъа борччу бола.

Хозяйство ишлер булан машгъуллукъда язывчу ярлы сабанчылар булан тыгъыс ювукълаша, оланы къыйынлы яшавун гёрюп, ойлу шиърлар язмагъа уруна. Абдул-Гъосейн оъзю де айтгъанлай, ол тез англай: инсанны къыр гёрюнүшю, ону табиаты бир-бирде таш йимик къатты буса да, юренини теренинде буса ол гюлнүү йимик асил ва йымышакъ болмагъа бола; сюйсе ол бизин оъзюне исиндире. Юзюм бавлардагъы ялчыланы гъакъында айта туруп, Абдул-Гъосейн булай яза: «Мен оланы туруш яшав гъалын, хасиятын, пикру этеген кюйлерин, умутларын тергей бола эдим, эгер де мен яхши англашын зат бар буса, о да – олар (юзюм бавларда ишлейген ялчыланы айта) башлап гёрюнеген йимик ачувлу ва къагърулу хасиятлы адамлар тюгюл, олар гъар заманда да олай турмайлар, тынгласакъ, бир-бирде оланы мунглу ва занглы йырларында нечакъы гюч, умутлар, къастлар бар. Айып этме ярамас, оланы хасиятыны къаттылыгъы – яшавну къыйынлыгъындан, юреклеринде буса простой инсанлыкъ ва ругъулукъ бар...»

Бютюн Россияда гётерилген революция ябушувлар къызларлы сабанчыланы ва ишчилени клас ябушувгъа бирикдирген. Гъали Абдул-Гъосейн Кызылардагъы революция гаракатны актив чалышывчусу. Ону 1917 йылда къурулгъан Совдепге член этип ишчилер, сабанчылар бир тавушдан сайлайлар.

Арадан бир аз да гетмейли Абдул-Гъосейн Кызылар ревком къумукъ партизан отрядны комиссары этип белгилене. Шо бир вакътини ичинде ол ревтрибуналны члени этилинип де сайланы.

1918 йылда сентябрь, октябрь айларда Кызыларгъа Бичераховну асери чапкын эте. Шагъарны гюнчыгъыш ягъын сакълагъан къумукъ партизанлар, башында комиссары Абдул-Гюсейн булан, большевик Хорошев ва Дьяковну асгерлери гелгенче бичераховчуланы шагъаргъа гирме къоймай тура.

Язывчу кызыл партизанланы революция бирликге, большевиклеке сыкълашмагъа, душмангъа къаршы ябушувда къайратлыкъга чакъырып да шиърулар язгъан.

Абдул-Гюсейнни отрядындан кёплер XI кызыл армиягъа къошуулуп, Аштархан бойда, Царицынны тюбюнде акъ армиягъа къаршы юрюлеген давларда да ортакъчылыкъ эте. Царицын фронтдан Абдул-Гюсейнни отрядындан 8 адам сав къайта. Оъзюню отрядындагъы кызыл партизанланы игитлигин, къумукъ ва орус партизанланы арасындагъы дослукъну суратлап, Абдул-Гюсейн патриот ругъда «Ананы юреги» деген уллу хабар язгъан. Бу хабарда большевик Алав Исмайловну келпетин яраты.

Дагъыстанда совет гъукумат уист гелген сонг, партия Абдул-Гюсейнинге тюрлю-тюрлю ерлерде иш тапшура. 1921-нчи йыл ол Къараногъайгъа ревком къурмагъа бакъдырыла ва оъзю янги къурулгъан ревтрибуналны председатели этилип сайланы.

1924-1932-нчи йылларда Абдул-Гюсейн юстиция министерлигини системасында ишлей, бир нече гезиклер Къараногъай участканы халкъ судьасы болуп сайланана, халкъ милициясыны начальникини ва прокурорну еринде къуллукъ эте.

Абдул-Гюсейн оъз ишинден къайры крайны жамият яшавунда уллу сиптечилик гёрсетип чалыша. Язывчу округ ва бютюн Дагъыстан партконференцияланы делегаты этилип кёп керен сайланана.

Абдул-Гюсейн 30-нчу йыллардан тутуп, 1957-нчи йылгъа етгинче тюрлю-тюрлю хозяйство къурумларда ишлей. Ол 1957-нчи йылда пенсиягъа чыкъыган. Гъукумат къуллукъларын күте туруп, Абдул-Гюсейн Дагъыстанны кёп районларында болгъан ва яшагъан: Дербентде, Магъачкалада, Къара будагъентде ва олай оъзге ерлерде.

Ол артдагъы йылларда ата юрту Кызылар шагъарда яшай ва шагъарны жамият ишлеринде ортакъчылыкъ эте. Кызыларкъарада пенсионерлени къасты булан ачылгъан янги музейге материал жыя эди.

Абдул-Гюсейн бизге къойгъан хыйлы къольязыв китаплар бар. Ону адабият варислиги булан башлапгъы танышлыкъ да уйренивчилени жаваплыгъын артдыра, ондагъы идея-эстетика маънагъа герти ва тийишли багъа бермекни талап эте. Абдул-Гюсейнни къольязывларыны ичинде шиърулар, хабарлар, къапиялыштардан башлап повестлеге, романгъа етгинче тюрлю-тюрлю жанрлы асарлар ёлугъа. Оланы бирлери къумукъча, бирлери арапча, бирлери орусча, тюркче, фарсча, азербайжанча язылгъан. Шо саялы да гъали буссагъат шо асарланы тындырыкълы уйиренмей туруп, Абдул-Гюсейнден къалгъан адабият варисликни гъакъында язма бажарылмай.

Язывчуну языв тептерлерини атларын эсгерейик:

1. «Мое детство и юность» – орус тилде, повесть.
2. «Аманхор» – роман.
3. Абсиятгъентни тарихи.

- 4. Татарханны вилаятыны тарихи.**
- 5. Шиъру мажмua – тюрк тилде.**
- 6. Насигъят хабарлар: «Яман гелин ва яхши къайнана». «Яхши гелин ва яман къайнана».**
- 7. «Сердце матери» – орусча.**
- 8. «Записи комиссара» – орусча язылгъан заметкалар.**
- 9. Ата юртум Кызылар – уллу йыр.**
- 10. «Шиъру жыйым» – араб, фарс, тюрк тиллерде ва башгъалары.**
- 11. Бырынгъы шиъруланы жыйымы. (Асси Шамси, Умар тюменли, Умму Камал в.б.)**
- 12. Магъаммат эфенди ва Балтан эфендини язывлары...**

Абдул-Гьюсейнни «Мени яшлыгъым» деген повестин, «Ананы юргеги» деген хабарын, «Аманхор» деген романын айрыча алыш къарамагъа тюше.

Язывчу «Ананы юргеги», «Ата юртум» деген асарларында Уллу Октябрь социалист революцияны йылларындагъы агъвалатланы герти реалист къайдаларда суратлама къаст этген.

Яшлыкъ ва революция, революциячы къайратлыкъ ва большевик партия булан бирлик, клас душмангъа объектлик ва социалист революцияны уyst гележегине, ону инг де сыйлы инсанлыкъ хасиятына инаныв – муна булагъислени ушатгъан пагъомулуда язывчу Абдул-Гьюсейн.

«Мен бютюн оймюрюмде унутма болмасман, – деп, яза Ибрагимов

«Мени яшлыгъым» деген повестинде. «Нечик унутма болурсан яшлыгъында ойзлени авамлыгъы саялыш биревлер юргинге къара яра салса; юргимни бир къан тамуру уъзюлген гюн болду мен Лиданы тас этген гюн. Балики де, къысмат шолай болма ярай, ёкъ, къысмат тюгюл эди, ол эсги адат, шариат себеп болуп болгъан мени яшавумдагъы бек уллу трагедия эди».

Язывчу, ойзюню яшавундагъы бир-бир эпизодларын герти күйде хабарлап, яшавдагъы тюзсюзлюклер ва таза сюов гыслер гъеч бир заманда къыйышып яшама болмагъанын язгъан. Эки гъашыкъ: къумукъ улан Абдулла ва орус къызы Лида шо къара туманлы яшавда бирлешип, ойзлени насибин къурма болмайлар ва насибине ёл тапмай, инг сыйлы ва таза инсанлыкъ гыслеринден умут уъзме борчлу болалар.

Гъасили, Абдул-Гьюсейн биринчи повестинденокъ халкъ арада дослукъну якълавчу, эсгиликге къаршы ябушувгъа чакъыргъан язывчу йимик арагъа чыгъа.

Бу идеяланы Абдул-Гьюсейн ондан сонг язгъан асарларында дагъы да бек гючлендире. Ону «Ата юртум Кызылар», «Ананы юргеги» деген документли хабарларында язылгъангъа гёре, революция халкъланы бир-биринден айырмай, эсгини ари ташлай, оланы бирлешдире, орус партизанлар къумукъ юртну якълап жан бере, къумукъ партизанлар орус шагъарланы артынышина етгинче якълай.

«Аманхор» Абдул-Гьюсейн Ибрагимовну лап уллу асарларындан. Язы-

лгъан кюоне, оъзюнде гётерилеген масъалалагъа къарап, бу асаргъа халкъ романы деп айтмагъа ярай. Романны язмакъ учун Абдул-Гьюсейн халкъ хабарларын, легендалар, йырлар, олай да къольязывлу ва печать китаплардан материаллар жыя тургъан. Ол фарс, тюрк, орус тиллерде язылгъан китаплардан пайдалана.

Тарихи китаплардан белгили болгъан күйде, Аманхор герти, 17-нчи йылларда яшагъан адам, ону гъакъында о девюрлердеги алим Магъаммат апендини китапларында маълуматлар бериле. Ону гъакъында бугюнлерде де Терик бой къумукъланы ва оъзге халкъланы арасында хабарлар айтыла, йырлар йырлана.

Къызлар шагъарны къыблы янында, Терикни эсги агъымы болгъан ерде бир гётеринки гёрюнеген ер бар, о ерге гъали де «Аманхор тёбе» деп айтыла. «Аманхор тёбеке» къызларлылар субай талланы салкъында геземе баралар, айрокъда, байрам гюнлерде жагъиллер онда гъайран оъсген тереклени салкъында ял ялмагъа жыйыла.

Абдул-Гьюсейн бу романы язагъанда халкъны арасында сакълангъан хабарлардан, йырлардан башгъа, 17-18-нчи юз йыллардагъы агъвалатланы гертилейген, тарихи герти болгъан – Терик бой сабанчыланы башгётеривлерини башчысы Аманхор этген ишлени язгъан Магъаммат апендини тарихи ва сапар китапларындан, тюрк ёлавчу алим Эвлия Челебини «Сиягъат-Наме» китапларындан пайдалангъан. Язывчуну атасы Зайнулабидини къольязывларында да Къызларны тарихине байлавлуву болуп Аманхорну, ол девюрдеги яшавну гъакъында кёп материаллар табылгъан.

Шо оърде эсгерилген алимлени китапларыны устюнде токътап, оланы язылыш къайдаларыны айрыча башгъалыкълары гъакъында айтмагъа, романны композиция къурулушу, ону идея-эстетика байлыгъы бизин борчлу эте. Неге тюгюл де, асарны язылгъан къайдалары Магъаммат эфендини, Челебини, ногъайлы Балтам эфендини китаплары булан тыгъыс байлавлукъда, умуми Гюнтувш тюрк, фарс, араб адабиятланы традицияларына да ювукълукъадыр. Ондан къайры да, романны язылмакъылгъыны тарихи чебер прозаны яратывлукъ девюрюне эпизиз ачыкъ шагъат. Алдан берли юрюлюп гелген мердешлеге, янгы яралып гелген языв къайдалагъа, прозаны ва оъзге эпический уллу жанрлары тувлунувуна «Аманхор» уллу памятник болуп токътай.

Кёбюсю ахтарывчулар токъташдырагъангъа гёре, прозаны баш тармакълары насигъат ва къылыкъ китаплардан, ёлавчуланы сапар-намелеринден, этнография суратлавлардан, халкъ ёммакълардан, хабарлардан башлана. Халкъ хабарлар язывчуну алдына салынгъан мурадына табии болуп, языв асарлагъа гире. Бугъар гъар адабиятдан кёп мисаллар тапма бажарыла. Тарихи герти фактлар булан янаша халкъ хабарлар, айтывлар языв адабиятгъа нечик къошуулгъаны оланы асарларында да яхшигёрюне.

Абдул-Гьюсейнни романы «Аманхор», оъзюню идея-чеберлик белгиле-

рине къарагъанда, къумукъ языв прозаны кёп бырынгъы заманлардан гелеген традициялары булан байлавлу. Идея-эстетика янындан бу асар оъзюнден алда язылгъан дастан ва таварих китаплардан ва Нугый Батырмурзаевни повестлеринден хыйлы алгъа чыкъгъан, къумукъ прозаны социальный ва эстетика маънасын генглешдирген. Романны аслу мотиви ярлы уланлар яшавда тюзлюк учун ябушувда гёрсетеген игитлик, къоччакълыкъ, Аманхор ол ябушувну башында токътагъан.

«Аманхорну» язмакъ булан Абдул-Гьюсейн революциядан алдагъы бизин прозадагъы традицияланы бегетген ва узатгъан.

Язывчу 1915-нчи йылларда игитликни темасына бакъмакълыгъына бютюн Россияда гётерилип гелеген революция гъаракатлар мекенли себеп болгъан.

Абдул-Гьюсейн игитлик темада уллу асар язмакъ учун Терик бой къумукъланы, ногъайланы халкъ игити Аманхорну гъакъындагъы йырлагъа, хабарлагъа, легендалагъа агъамият бере. Аманхорну гъакъындагъы йырлар оъзлени яшавунда бир нече девюрлерден оътген болма герек. Башлап халкъ Аманхорну гъакъында йырлар чыгъаргъан, сонг ону гъакъында халкъ хабарлары, легендалар юрюлген, артда шо легендалар, йырлар языв китаплагъа гирген. Кёп язывчулар, шаирлер Аманхорну игитлигинден ругълангъан ва ону макътап йырлар, поэмалар язгъан. Революциядан алда бир нече яхсайлы йыравлар Аманхоргъа алгъыш этип кёп йырлар тизген болгъанлар.

Шолай йырланы, легендаланы, китап материалланы 1908-нчи йылдан тутуп жыйып, Абдул-Гьюсейн 1915-нчи йылда оъзюню романын язып битдири. Бу роман уъч вариантда языла. Фольклор къайдаларда чебер күйде язылгъанлыгъына да къарамайлы, тарихи агъвалатлар алгъа чыгъып, шо агъвалатланы юрютегенлер – адамлар артгъа салынып язылгъаны саялы, романны биринчи варианты тарихи асаргъа парх бере. Шо саялы болмагъа ярай, биринчи вариантда романны гесеклери бир-бирине сыйлашмагъан, ону уъч де бёлюгю айры-айры хабарлагъа ошагъан. Биринчи вариантдагъы бу кемчиликлер автор оъзю къоллагъан материалланы таъсириinden къутулуп болмагъаны, агъвалатланы келпетли тарихи англавлар булан гёрсетме бажарылмагъандан болма герек. Шо себепли онда Аманхорну келпети толу социал-жамиятмасында ачылмагъан.

Экинчи вариантда буса, автор романын бу тайпа янларындан азат этме къарагъан, амма олардан толу күйде къутулмагъа болмагъан. Хабарны уъчдёрт бёлюкге пайлагъан: «Татарханны хабары», «Абсиягъентни хабары», «Аманхорну хабары», «Аманхор булан Дилбарханымны хабары». Роман булагай алмашывлардан сонг, оълчев янындан генглешген, тек алда эсгерилип гетген йимик, материал яхши бирикдирилмеген, «Абсиягъентни», «Татарханны» хабарлары романны туташ агъымындан ариде къала болгъан.

«Аманхорну» уъч де варианты булан таныш тюгюллөр «Татарханны хабарын» тарихи асаргъа, «Аманхор булан Дилбарханымны» – чебер по-

вестге гысаплап, печатдан китап этип чыгъарагъанда « Аманхор булан Дилбарханымны» айры чыгъарма тарыкъ дегени янгыз шу ойрде эсгерилген кемчиликлерден болгъандыр деп ойлама ярай.

Гертиден де, романны экинчи варианты шолай пикрулагъа гелтире. Романда алда айтылма тийишли сюжет ағымлар артда гелип, артда болма гереклилери де алда язылып, асарны композиция тизилишин буза, охувчуну романны гъар айры бёлюгю бир китапмы экен деген ойгъа сала.

Амма «Аманхорну» уйчончю вариантын буса язывчу къурулуш янындан тюз тизген, романны гезикил ағымгъа салып, бёлюклерин сыкълашдыргъян; уйчончю вариантда «Абсиягъентни тарихи», «Татарханны тарихи» деген бёлюклер тайгъан. Олар «Аманхор булан Дилбарханым» деген туашгъан хабаргъа синген. Шулайлыкъда автор тарихи ағвалиатланы туврадан айтып къоягъан күйлерден ари тайып, тарихи яшавну чебер келпетлер булан суратлагъан, романны маңнасын гючлендирмек учун ортакъчылыкъ этегенлени санавун артдыргъан, биринчи ва экинчи вариантларда алғасап айтылып гетген ерлерин теренлещирген, келпелени толумлашдыраар иимик ерлерине кёп ағьамият бермеге къаст этген.

Шу ойрде язылып гетген далиллени де гөз алгъа тутуп, «Аманхорну» уйчончю вариантын бар күиде чыгъармакъыны арив гёррюк. Къумукъ адабиятны революциядан алдагъы девюрюнде язылгъан биринчи романны бизин охувчуларыбыз уллу сюонч булан къабул этежегине менде шеклик къалмады.

Романда 17-18-нчи юз йыллардан алынып Терик бой халкъланы яшаву тизив чебер келпетлер булан суратлана, автор ол девюрдеги жамият къурумну, социал ябушувну, яшавну чебер сөзню гючю булан аян-ачыкъ этип яза.

Асарларда берилген сыйлы идеялар: къара халкъны, ярлы тайпаланы юреклеринде болгъан бир-бирине сёнмейген дослукъ ва зулмугъа къаршы ябушувда бирлик, халкъны насиби учун чалышыв, таза инсан аралыкъ, таза сюов – бугюнлерде де романны маңнасын тас этмей сакълай. Романы язмакъ булан бизге автор ойтген девюрлердеги тарихи уллу шаирни, Аманхорну – жамият чалышывчуну келпетин яратгъан, бизин охувчугъа шулай бырынгъы шаирлени, йыравланы яшавун, оланы жамият аралыкъдагъы ерин, пасигъ, чебер дюньясын ача ва тюрлю-тюрлю загъматчы къардаш халкъланы – къумукъланы, ногъайлланы ва олай да Терик къазакъланы чебер сөз яратывчулугъунда юрюлген тарихи байлавлукъланы, олар бир-бирине этеген кёмеклени, шо меселде халкъ арадагъы дослукъ нечик беклемшегенни суратлагъан.

Романны сюжет барышы бир ағвалиатдан башгъасына, бир юртдан башгъа юртгъа, бир халкъдан башгъа халкъгъа гёче: биз башлап Аманхор уъягълюсю булан Аштархан татарланы арасында, сонг къалмукъ батырлар булан, артда Эндирай, Бавтогъай къумукълар булан, орус къазакълар булан къатнашагъанын гёrebиз. Бу эллердеги ярлы тайпаны бир-бирине дос

орус къазакълар, романда дагъыстан халкъланы къысматы бир-биринден айрылмай, оланы дослугъуну традициялары бырынгъы заманлардан берли беклеше гелегенлиги инамлы гёрсетиле. Къумукъ сабанчылагъа Татарханны, Солтанмагъмутну зулмусуна къаршы ябушмакъ учун орус къазакълар, къалмуқълар ва Аштархан саниятчылар кёмекге гелелер. Аманхорну лап инангъан ювугъу къыпчакълы Абдулмуvasар. Ол башгётегенлени савут гюч булан таъмин эте ва къалмуқъ гъалапчылар булан дослукъ аралыкъ юрюте.

Татархангъа буса оъзю йимик зулмучу орус пачаны ва къалмуқълу Аюкханны янындан кёмек табула, пача асгери гелип сабанчыланы хозгъалывуун тоза.

Аманхор, гъар онгайлыш гезик гелген сайын, ярлыланы ханланы зулмусуна къаршы ябушувгъа чакъыра, пасигъ хабарлар, насыгъатлы йырлар айттып, Татарханны, ону вазирлерин, бары къурумун сёге, гележек гүнлер насилидир деп ёрап, сабанчыланы хансарайгъа чапгъын этме гъазирлей.

Ханны зиндан туснагъындан къутулгъан сонг, Аманхор гъалапчылагъа пача асгерлери ва Татархан булан Аюкханны асгерлери къаршы тургъанни билип, оъзю янгыз барып, Татарханны оылтуре. Аманхор янгыз этген шо игитлик зулмучу Татархан ханлыкъны бузулмакълыгъында бек уллу роль ойнай.

Автор о девюрлердеги яшавгъа уьстденсув къаравлардан ари, ол сабанчыларда «Яхшы ханлыкъгъа, яхшы гъакимликге» инанып барны биле. Олар: «Рагъмулу гъаким буса яшавну бары къуруму тюзележек эди» деп ойлайлар; шо ойлагъа инанып, сабанчылар Татарханны зулмусундан чыгъып, Солтанмагъмут бийни ва Аюкханны булан рус пачасыны зулмуларына тюшегенни Абдул-Гъюсейн оъзюню романында инамлы күйде язмагъа къаст эте.

Романнынчи яртысында Аманхорну оъз насиби учун ябушуву зулмучулагъа къаршы ябушуву булан къошула. Язывчу асарыны бу бёлюгюндө инсанны насиби биютон халкъны насибинден айрылмай къуруулма герекли экенин бек къужурлу күйде, чебер къалиплерде юрюте.

Зулмучулагъа къаршы ябушувларда гъали Аманхор яп-янгыз чыгъа, оъзюню гелешмиши Дилбарны хорлама сюйген Солтанмагъмут бийни оылтурюп, ондан ачув ала. Амма гюч эсги дюньяда, гъаким темтекни къолунда, ярлы уланлар нечакъы уллу игитликлер гёрсечсе де, яшавда ва халкъны англавунда гележекге ёллар ачылып битмеген. Автор о девюрлердеги шу гертиликни бар күйде язгъан. Шу идеяланы чебер күйде яратса туруп, Абдул-Гъюсейн Ибрагымов Аманхорну анасы Шамсукъумарны, къызардашы Сайит Кавсарны, Патиматны, сюйген досу Дильбарны унутулмас чебер келпетлерин яратгъан.

Бий тайпалар гылла къуруп, Аманхорну туталар ва халкъдан яшыртгъын дар агъачлагъа илелер. Бу къайгъыны гётерип болмагъан Дильбар да Терикни толкъунуна атылып оъле. Шулайлыкъда, романны гъар игити эсги

дюньяны зулмусуна оъзтерече баш гётере.

Роман чебер язылгъан реалист эпизодлар, Аманхорну варислигинден къалгъан терен маъналы шиърулар, насигъатлы халкъ хабарлары булан бе-зенген. Язывчуну простой хабар стили романны енгил охута. Къысгъача айттъанда, Абдул-Гьюсейн Ибрагимовну яратывчулугъу, ону романы «Аманхорну» маънасы, муна, шулай.

* * *

Мен инанаман «Аманхор» Къумукъда гележек наслуланы арасында да охулажакъ. Бу йыл бу китапны автору Къызлар шагъарлы Зайнулабидин Алини уланы Абдул – Гьюсейн Ибрагимов тувгъанлы 116 йылгъа айлана. Ону башлапгъы асары «Аманхор» язылгъанлы юз йыл битди. Ол асарны биринчилей печатдан башлап «Дослуқ» алманахны бетлеринде, ондан сонг айры китап болуп чыгъып халкъны арасында яйылгъанлы 40-50 йыллагъа айлана. Шу арада юз йыл арадан гетгенине де къарамайлы, оъзю автор романда «Игитни аты ерде ятмас» деп эсгерегендей, «Аманхор» ерде ятмады, бугюнлерде де къумукъ тилде школаларда дарс береген учителлер эсгерегендей, охувчу яшланы арасында лап кёп охулагъан китапланы бириси, «Аманхор» охувчуланы сюювюн къазанмакъя не себеп бар экен деп сорамай болмайсан. Асарны оър инсан хасиятдагъы халкъчылыгъымы яда ону баш игитини, гертиден де, уллу къайратлыгъымы, яда буса ону яшавда болмалы тюзлюкюн, инсаплыкъыны, якълайгъанлыгъымы, ону булан бирче романны баш игити, оъзюн бир де къызгъанмай къурбан этип къойма да разилигиндеми? Халкъ арада айтыла геле чи: герти игитлик даймликни аламатыдыр, о гъар девюрде оъз заманындан озар. Аманхорну яшав къысматы романда тап шолай суратлангъан.

Тарихи гелишибиз гёrsетеген күйде, къайсы девюрде де халкъны арасында болмалы къайратлыкъыны, игитликни яшав оъзю чакъыра ва ярата. Халкъны къатты талаплары оъзюню гёrmекли адамларындан къоччакълыкъ булан тавакелликни талап этер. Бу гъар девюрде де таймай юрюлеген бек гючлю аламатыдыр. Шугъар гъакъ герти тюшюнмек учун, къайсы охувчугъя да бизин халкъны бырынгъы игитлик ва къазакъ йырларыны ангына къулакъ асып къараса да таманлыкъ этер эди деп эсиме геле.

Бу гъал янгыз бизин йырчылыкъ фольклорубузда тюгюл, авуз ва языв адабиятыбызда да мунаман деп гёрюнүп турагъан мекенли бир агъым. Йырчы Къазакъны ва ондан минг йыллар алдагъы язывчуларыбызны тарихи китапларын ва дастан йыр хабарларын охуп къарасакъ, биз шо бизин бырынгъыдан гелген гючлю чебер мердешлерибиз баргъа дагъы да яхши тюшюнер эдик. Шону учундур бизин адабиятыбызны тарихинде «Аманхор» йимик роман яда огъар ошашлы башгъа тюрлю осарлар шо бизин халкъда бар мердешлеге асасланып язылгъаны белгили.

Шону учундур «Аманхор» бизин адабиятыбызда алдынгъы заманлар-

дан берли ярала гелеген игит дастанлықъ, игит халкъчылықъ ва ватанчылықъ таварихчиликни кюрчюсөндө янгы заманда XX іуз йылны башында амалгъа гелген асардыр.

О башгъа халкъларда да бар, бизде де болсун деп, язылмагъан, адабияттыбызын тарихи гелишинден оғысуп чыкъыған емиши. Шо саялы «Аманхор» гёчюрюлоп яда башгъа халкъларда бар сюжетлеге парх берилип язылмагъан, бизин халкъны шо девюордеги талапларына жавап болур, оғызбюзюн тарихи яшавубуздан алынып язылған асар. Шу гъал буса гъар-бир чебер асарны оғызденилигин, ону мердеш менлигин эки – уыч керен артдыра.

Китапны бирдагъы бир пасигъ нюор ерин эсгерме тийишли гёремен. «Аманхор» оғызюн даймликде яшар иғитлиги булан янгыз чеберлик учун ойлашып яралған келпет тюгюл, о тарихи герти бизин яшавда болған адам, пагъмулу шаир, жамият чалышывчу, оғыз девюорюн гъакъ герти къагъруманы, башгъачалай айтгъанда, 17-18-нчи асруларда яшагъан бизин атабабаларыбызын тенглиси.

Оланы арасында жамиятлықъда тюзлюқ, гертилик болдурмакъ учун ябушув юрютгенлени башчысы. Бу гъал буса къайсы девюорюн эсинде де толкъунланып гъалеклик ругъ яратма болурдай гюч. Бир яшав уылгю. Шо себепли де гъар ойчу охувчу да янгыз гетген заманланы болғанлыгъында англав берип къоймай, ону гележеги болған сонг, бугюнлюкнү маңылаларыны уьстюнде ойлашма чакъырыв бюла. «Аманхор» мұна шо яны булан да къайсы охувчугъа да таъсир этмей къоймай. «Аманхордан» гючюл жылған асарлар болмакъ бар, амма такрарланмай, шо башлапгъы оғызден бирлигин сакълай. Бирдагъы янын алып айтгъанда «Аманхорда» оғыз яратылған 20 йылны башы революция ағывалатланы чалт ва жагъ оырленеген йыллары. Девюорю ангы барлыгъы ачыкъ күйде гёрюнүп тұра. Шону булан бирче дюньялардагъы паражатлықъ йырылып бириңи биютон дюнья давлары юрюлоп турагъан йыллар. Эллерде гъалеклик гүн сайын артагъан заманлар.

Бу йылланы башында А-Гъ Ибрағимов Кызылар шағъардагъы «Гъаят» дейген школаны дарс беривчюсю, халкъны тарихинден, ата юрту Кызылар шағъарны тарихинден бек къасткылып материал жыйып айланагъан вакътиси, бирдагъы тарихи гелишни бугюнгю дюнья барыш гъаллагъа, оғыз инсаплықъ не меселде, не къайдада къурашдырып болур эдик деп, көп ойлашагъан гүнлери. Бу гүндерде де ол жамият чалышывчу гъисапда гъалиги билимлеге, оғыз девюорюнде тувлагъан хыяллагъа не къайда булан ёл берме, беклешдирме болур экен? – деген ойлары ону бу лай эки-уыч сиптечи гъаракатгъа бакъдырып, билим алывну тармагъында чалышмагъа, билгенлерин буса шу кепдеги эки тармакъда къоллап ва тарихи гелишни бугюнлюк булан къурашдырып-сырашдырып, адабият асарлар язма чакъыра ва, экинчилей де, билимин, топлагъан англавун да къоллап, оғыз заманыны жамият гъаракатына къошуулуп илмуда, англавда

етгенини бугюнгю яшавда болдурма къаст этмек болгъан. Муна, шу оъзю тапгъан яшав принциплер, ону мундан сонггъу яшав къысматын, язывчулукъ ишлери бек белсендире.

А-Гъ. Ибрагимовну девюю, айрокъда, ону баш йыллары, бизде, Дағыстанда, бютюн Россияда гъакъ герти эркинлик талап этеген девюр. Атасы ва бабаларыны китапларындан таба А-Гъ. Ибрагимов бырынгъы иgit къумукъ язывчулардан Умар тюменли, Умму Камалны, Асси Шамситдинни ва олай кёплени яхши билеген адам, олардан уылгю алып, эл намусуна бериле, оланы китапларына таянып, оъзю учун баш иgit болурдай адам излеме башлай ва таба. Ол – «Аманхор». Оъзюню 25 йыллыгъында ону гъакъында романны биринчи вариантын язып тамамлай. Бу о девюрдеги бизин къумукъну белгили язывчулары Нугъай Батырмурзаев, Абусупиян Акаев ва олай оъзгелер язгъан асарлар булан тенглешдиргенде, санав гъисапда уллу китап тюгюл, амма «Аманхор» гиччи китап буса да, бек уллу таъсирлиги булангъы унутулмас хат.

Бизин языв адабиятыбызда халкъыны аманлыгъын якълап, къайратлы ёлда чалышгъан къагъруманны биринчилей баш иgit этип алгъан асар. Шу маънада къарагъанда «Аманхорну» бизин адабиятда биринчи чалынгъан къонгурав тавуш булан тенглешдирмек парздыр. Ону тавушун биз, тюзюн айтсақъ, бугюнлерде де эшитебиз. Романны язывунда жюнгүтейли Абдулгъалим Ибрагимовну «Лайла ва Мажнун» дастанында йимик хабар ва шиъру къайда янаша геле. Абусупиян Акаевни «Дагъир ва Зугърасы» да шолай къурулгъан.

Эсгермей къоймай болмайсан, гёре багъа, бизин алдагъы адабиятыбыз иgitлик агъым таймай, азлашмай сыйкъ юрюлеген мердеш болгъан. Оъзюзюнгден сорамай болмайсан, бугюнгю адабият асарланы кёбюсюне не къыйын гелип къалгъан, мен сени сюе эдим, сен мени сюе эдинг деп ари чыкъма ёл тапмай? Яшавда тезден аян болгъан бир закон бар гъали де не этерин билмес язывчу да шогъар къошулушуп ону охувчусу да оъзюню герти къастлы гележегин гъис этип битмеген. Шу гъалдагъы адабиятны, озокъда оъзден игити амалгъа гелип битсе тамаша?

Оърде эсгерилип гетгенде йимик бизин адабиятда роман оъзюнден алда болгъан игитини къысматы тувмакъдан лап оъмюрюн ахырына ерли ону толу къысматы суратланагъан асар.

Таварихлерде буса, хас игитлер айрыча келпетленмейли тарихи агъватлар булан бирче шо халкъны тувгъан ери, ону башындан оътген гъаллар гёрсетилген асардыр. «Аманхорда» буса чебер яратывчулукъну яны бирлешип, бир уллу къастгъа туврадан-тувра янсыллы этилинип суратланыр. Башгъача айтгъанда игитни къысматы поэзия къайдада башындан ахырына ерли гёрсетилер. «Аманхор» буса тарихи агъвалатлар жанлы жамиятлыкъ чалышывланы формасын алып, хабарлав ва хасиятлав инамлы гертилике юрюлюр. Чеберлик талап этеген чакъы игитлени юрек къобувларын кел-

петлеме нечакъы тарыкъ буса, шончакъы ич дюньясын ачмагъа гезиклер тийишли болгъанда поэзия къолланыр. Шу янындан адабият асарны хас гёрюнюшөн белгилемек учун А-Гь. Ибрагимовну «Аманхору» лап инамлы ачыкъ мисалланы бири болуп токътай.

Амма романны айрычалыгъын эсгере туруп, ону янгыз шу алымы булан токътап къалмакъ азлыкъ этер эди... Охувчу учун «Аманхорну» бирдагы бир маъналы ерине тергев бермекни тийишли гёrebиз. Романны кюрчюсүндө тез, геч гертиден де болгъан ишлер салынгъаны, амма игитлени ха-сиятлаву, оланы бир-бири булангъы чебер тогъалашыву язывчу яшагъан деворню чакъырвларына анг берип, тавуш байлап гелегени ап-ачыкъ болуп гёрюнүп тура деме болабыз. Мундагы таза халкъчылыкъ, оыр инсаплыкъ аралыкъланы, тюзлюкню, гертиликни якълай туруп, ону баш игити юрюте-ген ябушув гъаракат халкъдан чыкъгъан къагъуманны оъзюню тутгъан ёлу учун, яшавда тюзлюк уьстюнлюк алсын учун оъз яшавун гъеч бир де аямай гъаракаты булангъы Аманхорну хасияты охувчуну къабул этивионде гетгенни гъалиги заман булан, гъалиги заманны гележек булан байлай. Заманланы бир-бирине къурашдыра. Шоллукъда, философия ойгъа салып айтгъанда, бугюнлюкден озуп, гележекге ий эте ва огъар инаныв яраты.

Шоллукъда, бизин бырынгъы язывчуланы бири айтгъанлай «Аманхор» ва ону автору оъзлер билип де, билмей де эллэрде янгы халкъ яраты. Шо яны булан да «Аманхор» кёбюсю охувчуланы янындан гъакъ герти милли къагъуман йимик къабул этилмеге башлай. Ону алдагы, заманлыгъы унтулуп, бизин гъалиги замандашыбыз йимик гъис этме ва гёрге башлайбыз. Ону гертиден де бизин деворню игити, аты айтылгъан чалышывчу ва поэт гъисапда гёз алгъа тутабыз.

Гъар заманларда да, бүтюн дюнья адабият сынавларын алсакъ, язывчу-лукъ -- уллу къастлыкъ, ону булан байлавлу игитлик гъар деворде де, ашъя туз йимик, ярашып гелген. Дагъысын айтмасакъ да, биз оъзюбюзню адабия-тыбызгъа гёз къаратсакъ да, таманлыкъ этер эди. Шолай алым алмай туруп, бир заман да милли адабият игитликде чалышагъан янгы наслу яратма болмас, янгылыкъ яратывну ёлуну тюшмес. Тюшмеген сонг, Зайналабит Батыр-мурзаев де айтгъанлай, шо ёлуну сайламай туруп, шо ёлунда бегилмей туруп, адабият процесс къудратлыгъын табып битмес...

Бизин халкъны Аманхордай милли игити ва шири болгъан Зайналабитни атын эсгергенек негъакъ тюгюл. Ол XX асруну башында Темирюолат Бийболатов, Дадав Магъамматов ва олагъа ошагъан кёплер булан бирче халкъны арасындағы инкылапчы гъаракат булан бирликде алгъа талпынныв янгы чебер-эстетика, янгы принциплери булан бирче, алдагы милли сынавларыны, оланы инг жанлы гючлерин оъзлеге кёмекке чакъырып, уста күйде къоллама бажаргъан шаирлердир.

Шо деворде бизин языв культурабызыда Къазакълыкъ, Нугъайлыкъ, Абу-суфиянлыкъ, Шихамматқадилик гючлене, шоллукъда языв адабиятыбызда

«Лайла ва Мажнунлар», «Дагыр ва Зугъралар», «Бозигитлер», «Юсуп ва Зулайхалар» ва олай көп бырынгыдан гелеген чебер сынавлар бизин халкъны арасында янгыдан чалынма башлай. Шоллукъда, гележекдеги адабият сынавлар гъалиги девюрден «бугюнлюкге» революцияны поэзиясына къошулушуп, янгы тюч алыш, шо девюрню унутулмас бир аламатына айланы.

Мен муну булан айтма сюегеним -- бизин заман да, мени къаравумда, бугюнгү адабият процессден шону къаравуллай.

Аманхор -- гъалиден 300 йыллар алда яшагъан къумукъ шаир, ол оъзину «Къара нартдай эрлер герек бу ишлеге» деген йырында булагай дей;

...Бал аякъда макътанагъян осаллар,
Муна энни гюню гелди гёрейик.
Къара нартдай эрлер герек бу ишлеге,
Къара нартдай эрлер булан болмаса,
Гъакъыл булан сёзлер герек бу ишлеге.
Гъакъыл булан, сёзлер булан болмаса,
Антлар булан, шантлар герек бу ишлеге.
Антлар булан, шантлар булан болмаса,
Бир- бирлесип къабургъаны сувурса,
Артда да къара къанлар чубурса,
Тишин къысмас эрлер герек бу ишлеге.

Романны баш игити Аманхор халкъны ва элни ишлерин тюзлемек учун шулай адамлар болмаса, олар да бири бири булан бавур этдей бирикмese, бир де ярамай деп талап салгъан шаирdir. Бу буса бизин тарихибизде толу къайратлыкъны, таза халкъчылыкъ ёлuna Аманхорну ахырына ерли бери-лгенликни аламатыдыр.

Ол тарихи къайратлыкъны бугюнлер де жанлы уългюсю. Шо саялыш гъали энниден сонг да арадан нечакъы заманлар ойтсе де, Аманхор гележекдеги бизин халкъны наслууларыны тергевион къайтып-къайтып елей турагъан адабият аламат болажакъыгъа мен инанаман.

*Салав Алиев,
филология илмуланы кандидаты*

Дилдар

Индекс годовой 63337
Индекс полугодовой 73893

Тангчолпан №1 2016

Эсги Къызлар

УТРЕННЯЯ ЗВЕЗДА
На кумыкском языке